सत्कार्योत्तेजक सभा-धुळें

श्री

ज्ञानेश्वरींतील

मराठी भाषेचें व्याकरण

कर्ता

विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे

धुळे:-श्री **आत्माराम** छापखान्यांत छापिलें.

कार्तिक वद्य ११ शके १८३१

किंमत एक रुपया

प्रकाशकाची सूचना

ज्ञानेश्वरीचा हा पाठ व ही प्रत छापण्याचा मुख्य उद्देश भाषाशास्त्रीय आहे. शक ११२८ तील भास्कराचार्यांच्या नातवाचा पाटण येथील शिलालेख किंवा शक ११९५ तील पंढरपूर येथील चौऱ्याशीचा शिलालेख, यांत जी मराठी भाषा आहे ती च मराठी भाषा ज्ञानेश्वरीची असली पाहिजे. इतर असल्यास खोटी.

अशी नम्र उमेद आहे कीं, प्रस्तुत व्याकरण ज्ञानेश्वरीचा व्याकरणशुद्ध अर्थ करण्याचें एक साधन होईल. कित्येक लोक सध्यां जो अर्थ करीत असतात तो कसा अशुद्ध असतो, हें या व्याकरणाचे साहाय्यानें स्पष्ट होणार आहे.

प्रस्तुत प्रतींत इतर आधुनिक पोथ्यांतील ओव्यांपेक्षां फार च ओव्या कमी आहेत. एखादअर्ध्या श्लोकाचे मुळीं च व्याख्यान नाहीं व कोठें कोठें दृष्टान्तांची हि खोगीरभरती नाहीं. त्यासंबंधानें विद्वानांनीं चर्चा करावी. मुख्य मुद्दा, व्याकरणदृष्ट्या भाषा काय असावी व खरा अर्थ कोणता असावा, हें पहाण्याचा आहे.

पहिला खंड ह्मणून प्रथम १ ते १२ अध्याय प्रस्तावनेसह प्रकाशित केले. पुढें बाकींच्या अध्यायांचा दुसरा खंड केला व आज ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण प्रसिद्ध होत आहे. आगाऊ ग्राहकांकडे वरीलप्रमाणें पुस्तकें क्रमशः रवाना झालीं.

दुसऱ्या खंडांत पहिल्या खंडांतल्या इतकीं अशुद्धें राहिलीं नाहींत. 'करावेयाचें' बद्दल 'करावयाचें', 'तेयाचें' बद्दल 'तयाचे', अशी एकाराभावाचीं कांहीं अशुद्धें असल्यास, तीं व्याकरण ज्यांनीं समजून घेतलें आहे त्याच्या लक्ष्यांत तेव्हां च येतील. सबब दुसऱ्या खंडाला शुद्धिपत्र देण्याची आवश्यकता नाहीं.

पहिल्या खंडांत तेरापासून अठराव्या अध्यायापर्यंतची प्रत्येक अध्यायाची ओंवीसंख्या दिली होती, ती अध्यायाच्या शेवटल्या ओंवीचा आकडा पाहून दिली होती. हे अध्याय साक्षात् लिहून झाल्यावर असें दृष्टयुत्पत्तीस आलें कीं, एकनाथांच्या वेळीं ज्यानें पोथींत दुरुस्ती केली, त्या गृहस्थानें ओंव्यांच्या आंकड्यांत फिरवाफिरव केलेली आहे. सबब, दुसऱ्या खंडांत ओंवीसंख्या प्रत्येक अध्यायाची जी दिली आहे ती कायम समजावी.

तेराव्या अध्यायांतील पहिला श्लोक पोथींत बाहेरचा आहे. तेराव्या अध्यायाचे एकंदर श्लोक चवतीस व हा बाहेरचा मिळून पसतीस. तेराव्या अध्यायांत

क्षेत्रक्षेत्रज्ञाविवेचन आहे. सबब कित्येक पोथ्यांत एतदर्थक एक श्लोक प्रारंभीं दिलेला असतो तो दुरुस्ती करणाऱ्यानें खोडलेला आहे. परंतु, ह्या पोथींतील एक अक्षर हि वगळावयाचें नाहीं, एतदर्थ तो येथें तसा च ठेविला आहे.

कांहीं कठीण शब्दांचे अर्थ दोन्ही खडांत दिले आहेत. ते जुजबी समजावे. आदेशप्रक्रियेंत ज्ञानेश्वरींतील एकोनएक शब्दांचे अर्थ व परंपरा द्यावयाची आहे. तिच्यावरून शब्दांचे अर्थ स्पष्ट होतील. हें बृहत्सूचीचें काम अंदाजाबाहेर प्रचंड होत आहे. चार रुपयांत १०७६ पृष्ठें व्याकरणासह ग्राहकांस मिळालीं; त्यांत च बृहत्सूचीचा समावेश होणें शक्य नव्हे. बृहत्सूची प्रकाशित करण्याचें काम कोणीं तरी धनिकानें अंगिकारिलें पाहिजे.

विक्रीकरितां ज्ञानेश्वरीचे हल्लीं तीन प्रकार केले आहेतः (१) केवळ सबंध ज्ञानेश्वरी, किंमत रुपये २॥; (२) प्रस्तावनेसह सबध ज्ञानेश्वरी, किंमत रुपये तीन; (३) प्रस्तावनेसह सबध ज्ञानेश्वरी व ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण, मिळून किंमत रुपये चार. नुसतें स्वतंत्र व्याकरण च कोणास पाहिजे असल्यास तें एक रुपयास मिळेल; असो.

श्रीज्ञानेश्वरीसारख्या अत्यंत जुन्या प्रासादिक ग्रन्थाची ही शुद्ध प्रत सत्कार्योत्तेजक सभा भाविक व शास्त्रप्रवण महाराष्ट्रास अर्पण करीत आहे, तिचा स्वीकार होऊन शुद्ध पाठ व सत्य अर्थ प्रचलित होवो, अशी प्रार्थना आहे.

धुळें
कार्तिक वद्य ११
शके १८३१

चिटणीस
सत्कार्योत्तेजक सभा-धुळें.

ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण

१ ज्ञानेश्वरीच्या प्रस्तावनेंत मराठीभाषेचा स्थूल इतिहास सांगि-तला. येथें ज्ञानेश्वरींतील मराठीभाषेचें व्याकरण देतों.

२ व्याकरणांत खालील प्रकरणें येतील:—

१ वर्णेतिहास
२ आदेशेतिहास
३ नामविभक्तिप्रत्ययेतिहास
४ क्रियाविभक्तिप्रत्ययेतिहास
५ निपातेतिहास

पैकीं दुसऱ्या प्रकरणाचा ह्मणजे आदेशेतिहासाचा प्रपंच शेवटीं कर-ण्याचा विचार आहे. शब्दांतील कोणत्या हि वर्णाचा किंवा वर्णसमुदायाचा नाश करून त्याच्या स्थानीं जो नवा वर्ण येतो त्याला आदेश ह्मणतात. आर्ष-भाषा, पाणिनीयभाषा, प्राकृतभाषा, अपभ्रंशभाषा व मराठीभाषा, अशी परंपरा आहे. तेव्हां, अपभ्रंशांतून मराठींत येत असतां, शब्दांतील कोणत्या-वर्णाचा किंवा वर्णसमुदायाचा नाश होऊन तत्स्थानीं कोणत्या नव्या वर्णाचा आदेश होतो, त्याचा प्रपंच ह्या प्रकरणांत व्हावयाचा आहे. मराठी अप-भ्रंशोत्पन्न असल्यामुळें, दृष्टि प्रायः अपभ्रंशापर्यंत पोहोंचवावयाची आहे. प्राकृत किंवा संस्कृत शब्दांशीं मराठी शब्दांतील वर्णांची तुलना करण्याचें मुख्य प्रयोजन नाहीं. ह्या आदेशप्रकरणाला च यूरोपियन वैय्याकरण phonology किंवा phonetics ह्मणतात.

प्रथमान्हिक

वर्णेतिहास

वर्ण

३ अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ, -, क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, ़च्, ़छ्, ़ज्, ़झ्, ़ञ्, ट्, ठ्,

ड्, ढ्, ण्, त्, थ्, द्, ध्, न्, प्, फ्, ब्, भ्, म्, य्, र्, ल्, व्, श्, ष्, स्, ह्, :, असे ५२ वर्ण ज्ञानेश्वरींत आहेत.

स्वर

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ, असे १२ स्वर आहेत.

(१) ऱ्हस्व अथवा एकमात्रकः–अ, इ, उ, ऋ, ऌ.

(२) दीर्घ अथवा द्विमात्रकः–आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ.

(३) प्लुत अथवा त्रिमात्रकः–सर्व स्वर.

(४) उदात्तः—सर्व स्वर.

(५) अनुदात्तः—सर्व स्वर.

(६) स्वरितः—सर्व स्वर.

(७) सानुनासिकः—सर्व स्वर.

(८) निरनुनासिकः—सर्व स्वर.

इतिहासः–(१) जसे आर्षभाषेला स्वर आहेत, तसे च ज्ञानेश्वरीभाषेला आहेत. ज्ञानेश्वरी स्वरांत वाचीत व वाचतात. सध्यां हि पुराणिक पुराण, हरिदास कथा, आणि बायका वटसावित्री वगैरे कहाण्या स्वरांत सांगतात. सारांश, आर्षकालापासून आतांपर्यंत उदात्त, अनुदात्त व स्वरित अशा स्वरांत बोलण्याची परंपरा कायम आहे. इतकें च कीं वर्तमान मराठींत व्यवहारांतील गद्य बोलण्यांत स्वर फार माफक योजतात.

(२) संस्कृतांतील दीर्घ ॠ ज्ञानेश्वरी मराठींत नाहीं.

(३) मराठींतील अनुनासिकाची परंपरा आर्षकालापासूनची आहे. एतत्संबंधीं विवेचन ग्रंथमालामासिकपुस्तकांत साद्यन्त केलें आहे.

(४) ऋ, ॠ, ऌ, ऐ आणि औ हे पांच स्वर अपभ्रंशांत नव्हते. ज्ञानेश्वरी मराठींत आहेत. अपभ्रंश शक ४०० च्या सुमारास नष्ट झाला व त्या च समारास

मराठी सुरू झाली. मराठीच्या सुरवातीस भारतवर्षात संस्कृताचें पुनरुज्जीवन झालें, आणि मराठींत संस्कृत वर्ण व शब्द शिरले.

व्यंजनें.

कंठ्यः—क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, ह्, ः.

तालव्यः—च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, य्, श्.

दंत्यतालव्यः— च़्, छ़्, ज़्, झ़्, ञ़्.

मूर्धन्यः—ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, र्, ष्.

दंत्यः—त्, थ्, द्, ध्, न्, ल्, स्.

ओष्ठ्यः—प्; फ्, ब्, भ्, म्.

दंत्यौष्ठ्यः—व्.

नासिक्यः— (अनुस्वार) ं

(१) एकंदर ४० व्यंजनें आहेत. मागील स्वराला द्विमात्रक करण्याचा धर्म त्यांच्या ठाई असल्यानें, अनुस्वार व विसर्ग यांची गणना व्यंजनांत केली आहे. विसर्ग अपभ्रंशांत नाहीं; ज्ञानेश्वरींत आहे.

(२) दंत्यतालव्य व्यंजनें संस्कृतांत नाहींत; महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत आहेत. ' यः ' बद्दल महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत ' जो ' येतो त्याचा उच्चार तालव्य नसून दंत्यतालव्य आहे. वस्तुतः संस्कृतांतील तालव्य चचा उच्चार च्यच्या जवळजवळ असतो. मराठी पोथ्यांतून ' विचार ' हा शब्द ' विच्यार ' असा लिहिलेला फार आढळतो. ' ज्योतिस् ' हा संस्कृत शब्द ' जोइस ' असा महाराष्ट्रींत होतो. ह्मणजे ' ज ' तील ' य ' काढून टाकण्याकडे महाराष्ट्रीची प्रवृत्ति दिसते. ह्मणजे तालव्य ज अथवा ज्य यांचा दंत्यतालव्य ज़ करण्याकडे महाराष्ट्रीची

प्रवृत्ति होती, असें ह्मणणें प्राप्त होतें. ही प्रवृत्ति मराठीं उचललेली आहे.

(३) ळ् हा वर्ण आर्षभाषेंत आहे; संस्कृतांत नाहीं; प्राकृतांत व अपभ्रंशांत आहे; ज्ञानेश्वरींत नाहीं; तत्पश्चात्क मराठींत व तदितर तत्समकालीन लेखांत आहे. शक ११९५ तील पंढरपूर येथील चौऱ्यायशीच्या शिलालेखांत व शक ४१० तील मंगळवेढच्या शिलालेखांत आहे. ह्यावरून असें दिसतें कीं संस्कृत उच्चारांचें अनुकरण करण्याकडे ज्ञानेश्वराचा व्यक्तिशः किंवा जातिशः किंवा प्रांतशः ओढा होता. एथूनतेथून मजजवळील सगळ्या सबंद ज्ञानेश्वरींत ळ् हा वर्ण नाहीं.

(४) ङ् व ञ् हे नासिक्य ज्ञानेश्वरींतील प्राकृतिकोद्भव ऊर्फ अपभ्रंशोद्भव शब्दांत नाहींत; संस्कृतसम शब्दांत, अर्थात् विकल्पेंकरून आहेत.

(५) श् व ष् महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नाहींत; ज्ञानेश्वरींत आहेत.

(६) ज्ञानेश्वरींत दोन प्रकारचे वर्ण आहेतः——महाराष्ट्रींतून व अपभ्रंशांतून आलेले वर्ण व ज्ञानेश्वरानें संस्कृतांतून घेतलेले वर्ण. ज्ञानेश्वरीच्या तद्भव भागांत प्रायः पहिला प्रकार आढळतो व तत्सम भागांत दुसरा प्रकार सांपडतो.

(७) येथें एवढें सांगितलें पाहिजे कीं ज्ञानेश्वरींत दोन प्रकारचे शब्द आहेतः—तद्भव आणि तत्सम. तद्भव ह्मणजे अपभ्रंशापासून अपभ्रंश होऊन निघालेले. तत्सम ह्मणजे संस्कृतसम, असा एथें विशिष्ट अर्थ समजावा. तत्सम ह्मणजे अपभ्रंशसम किंवा महाराष्ट्रीसम असे हि दोन अर्थ होऊं शकतील. परंतु, ते येथें उक्त नाहींत.

(८) ज्ञानेश्वरींत शेंकडा पंचवीस पासून तीस शब्द तत्सम येतात. शक ११२८ तील पाटण येथील शिलालेखांत शेंकडा

पंधरा शब्द तत्सम येतात. शक १०५१ तील अभिलषितार्थचिंतामणींतल्या पदांत शेंकडा साहासष्ट शब्द तत्सम येतात. शक ६५८ तील चिकुडें येथील ताम्रपटांत शेंकडा चौऱ्यायशी शब्द तत्सम येतात. आणि शक ४१० तील मंगळवेढें येथील ताम्रपटांतै शेंकडा दहा तत्सम येतात. ह्मणजे तत्सम शब्द अगदीं प्रारंभापासून मराठी लेखांत येतात. अलीकडील शिष्ट लेखक व लोक तेवढे मराठींत संस्कृत शब्द फार योजतात व पूर्वींची ज्ञानेश्वरादि मंडळी कमी योजीत, असें ह्मणण्याला कांहीं विशेष आधार नाहीं. महाराष्ट्रीभाषेंतील गाथासप्तशति, सेतुबंध वगैरे ग्रंथांत संस्कृत शब्द किंवा तत्सम शब्द शेंकडा एखाददुसरा सांपडल्यास नकळे. ती च कथा अपभ्रंशासंबंधानें आहे. असें असून अपभ्रंशोत्पन्न मराठींत संस्कृतसम ऊर्फ तत्सम शब्द मूळापासून च कां बरें आढळतात ? उत्तरः—पूर्वचालुक्यांच्या राशियतीचा प्रारंभ व मराठीभाषेचा प्रारंभ समकालीन आहे. चालुक्यांच्या अमदानींत संस्कृतभाषेला राजमान्यत्व, शिष्टमान्यत्व व विद्वन्मान्यत्व आलें होतें आणि महाराष्ट्री व अपभ्रंश लोपल्या होत्या. बौद्ध धर्म व जैन धर्म यांचा पाडाव झाल्यामुळें प्राकृत भाषांचा हि पाडाव झाल्यासारखा च झाला. चालुक्यराजे सनातनधर्माभिमानी पडल्यानें संस्कृत भाषेला पुनरुत्तेजन मिळालें, व सामान्य लोकांच्या बोलण्यांतील जी मराठी भाषा तींत हि संस्कृत शब्दांचा कमजास्त प्रवेश झाला. लेखक किंवा वक्ता विद्वान नसला, तर कमी प्रवेश होई; व असला तर जास्त होई. विषय लौकिक कामधंद्याचा असला तर कमी स्पर्श होई; शास्त्रीय असला तर जास्त होई.

(९) संस्कृत ही शुद्ध व शिष्ट भाषा मानून, तींतील शब्दांतल्या वर्णांचा नाश किंवा फेरबदल होऊन जे नवीन अशिष्ट शब्द बनले त्यांना अपभ्रष्ट हें विशेषण लागूं लागलें. ह्या न्यायानें महाराष्ट्री संस्कृताचा अपभ्रंश, अपभ्रंश अथवा अव-

हट्टभासा महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश व मराठी अवहट्टभासेचा अपभ्रंश समजण्याची चाल आहे. हें बोलणें संस्कृतदृष्टीनें झालें. प्राकृतदृष्टीनें सर्व विचार अगदीं उलट होतो. संस्कृत शब्दांतील वर्णांचा नाश किंवा फेरबदल होऊन जे नवीन शब्द बनले ते संस्कृततर शब्द होत, असें हि उत्तरोत्तर बोलतां येईल. अपभ्रष्टभाषा या शब्दाऐवजीं सुलभोच्चारप्रवणभाषा अशी परिभाषा योजल्यास, हा वाद च मिटतो.

प्रथमान्हिक समाप्त

द्वितीयान्हिक

नामविभक्तिप्रत्ययेतिहास

४ ज्ञानेश्वरींत सर्व नामें (अर्थात् विशेषणें) स्वरान्त आहेत. अ, अँ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऐ, औ, हे ९ स्वर पुल्लिंगी नामांच्या अंतीं आढळतात.

(१) स्वरान्तवत्वाचा धर्म मराठीनें अपभ्रंश व महाराष्ट्री भाषांपासून वंशपरंपरेनें घेतला आहे.

(२) ज्ञानेश्वरींत द्विवचन नाहीं. हा हि धर्म मराठीनें अपभ्रंशापासून उचलला आहे.

(३) मराठींत आठ विभक्त्या आहेत. हा धर्म मराठीनें संस्कृतांतून, महाराष्ट्रींतून व अपभ्रंशांतून घेतला आहे. चतुर्थी महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत क्वचित् आढळते.

(४) ऐ, औ, हे स्वर शब्दाच्या अंतीं महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत येत नाहींत; ज्ञानेश्वरींत येतात.

५ अकारविल्ह्यानें पुल्लिंगी नामांच्या विभक्तींचीं रूपें देतों व त्यांचा इतिहास सांगतों.

अकारान्त पुल्लिंगी नामांचें एकवचन.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	जुनें मराठी	नवें मराठी
मूळशब्दः—पुत्र	पुत्त	पुत्त	पूत	पूत
प्रथमाः—पुत्रस्	पुत्तो	पुत्तु	पूतु	पूत
द्वितीया—पुत्रम्	पुत्तम्	पुत्तु	पूतु	पूत
तृतीयाः—पुत्रेण	पुत्तेण	पुत्तेण–पुत्तें	पूतें-पूतेन	पुतानें
चतुर्थीः—पुत्राय	पुत्ताअ		पूता-पूतासि-तेँ-थेँ	पूतास-ला-तें
पंचमीः—पुत्रात्	पुत्ताउ, पुत्ताहिंतो, पुत्तात्तो.	पुत्ताहु–हुँ	पूताहून-तून;-हूनि,-हूनियाँ, -तूनि,-तूनियाँ; पूतौनि, पूतौनु, पूताँतु	पूताहून-तून
षष्ठीः—पुत्रस्य	पुत्तस्स	पुत्तस्सु, पुत्तह	पूता	पूताचा-ची-चें पूता
सप्तमीः—पुत्रे	पुत्तम्मि–पुत्ते	पुत्ति-पुत्ते-पुत्तें-पुत्ताहिं	पूतीं, पूते, पूताँतु	पूताँत-पूतीं
संबोधनः—पुत्र	पुत्त-पुत्ता	पुत्त-पुत्ते	पूता, पूत	पुता

अकारान्त पुल्लिंगी एकवचनाचीं रूपें ज्ञानेश्वरींत येणेंप्रमाणें येतातः—

मूळशब्दः—गणेश, अनुग्रह, देव, संशय, दिअ, ठाय, राअ, ठाअ.

प्रथमाः—गणेशु, अनुग्रहो, देओ, संशयो, दिओ, ठाय, सूर्यु, विस्मो, आश्रो.

द्वितीयाः—गणेशु, सौरसु, पूरु, परागुं, ठाओ, अभिप्राओ, अंतराओ, विस्मो.

तृतीयाः—ईश्वरें, राणेन, सेतुगुडेन (पंढरपूर).

चतुर्थीः—सागरा, ठाया, सूर्यातें, योगभ्रष्टासि.

पंचमीः—मेघाहूनि, मेघौनि, समुद्रौनि, समुद्रातु, मूडाहूनि.

षष्ठीः—नाभिकाराचा, उज्जलाचें, व्यासाची, देवा, कृष्णा, बोला, भीष्मा.

सप्तमीः—घटिँ, उदयीँ, ठाँइँ, संशइँ, वेले, (पु.) प्राप्ते (पु.), ग्रामांतु.

संबोधनः—विदग्धा, पार्था, कृष्णा, कृष्णे, विठ्ठले, गोविंदे.

शब्दयोगीः—विवेकावरि, अर्थातव, व्यापारालागौनि, क्षणवेन्हि, अर्जुनेंसिँ, महेशेंसि, धर्मेंविण, कल्पांतुवेन्हीँ वाढतेनासि, क्षणवांचौनि.

(१) प्रथमाः—अपभ्रंशांत नियमेंकरून अकारान्त पुल्लिंगी नामाचें एकवचन उकारान्त होतें. जुन्या ज्ञानेश्वरींत हि तो च प्रकार प्रायः आढळतो. फक्त, य् आणि व् हे दोन उष्मवर्ण व ह् हा महाप्राण ज्या शब्दांचा उपान्त्य असतो त्या शब्दांचें एकवचन ओकारान्त होतें; जसें, अनुग्रहो, देओ, संशयो, संजयो, कटाहो, विजयो. यान्त्य, वान्त्य किंवा हान्त्य शब्दांपासून मराठींत जीं मूळरूपें य, व किंवा ह यांचा लोप होऊन बनलीं त्यांचें एकवचन ओकारान्त नियमानें होतें:—

	सं.	प्रा.	अ.	जु. म.
१	विस्मय,	विस्मअ,	विस्मअ,	विस्मा + उ=विस्मो.
२	आश्रय,	आस्रअ,	आस्रअ,	आस्रा+उ=आस्रो—श्रो.
३	देव,	देउ,	देउ,	देअ + उ=देओ, देवो.
४	दिवस,	दिअस,	दिअह,	दिअ+उ=दिओ.

ह्या चारी स्थलीं वस्तुतः उ प्रत्यय च लागलेला आहे, परंतु संधिकार्यानें ओ दृश्यमान होतो.

हा एकवचनी उ प्रत्यय संस्कृत अस्, प्राकृत ओ, अपभ्रंश उ, अशा परंपरेनें आला आहे, द्राविडभाषासंसर्गानें आलेला नाहीं. अस् प्रत्ययाचा उ प्रत्यय पणतू आहे.

हा उ–प्रत्यय दुसऱ्या एका उ-पासून भिन्न आहे. घेउनु, कीरु, वगैरे शब्दांच्या शेवटीं जो उ येतो तो वैदिक व संस्कृत भाषांतील उ अव्ययाचा पणतू होय. किमु, नु, वगैरे संस्कृत शब्दांत जुडून व वैदिक भाषेंत स्वतंत्र प्रचार ह्या उ–अव्ययाचा होतो.

(२) द्वितीयाः–प्रथमेप्रमाणें. अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या द्वितीयेच्या एकवचनाचें रूप

संस्कृतांत पुत्रम् , व महाराष्ट्रींत पुत्तम् ,

असें होतें, परंतु अपभ्रंशांत पुत्तु असें च रहातें. तेव्हां प्रथमेप्रमाणें च द्वितीयेचीं रूपें बनविण्याची लकब मराठीनें अपभ्रंशापासून उचलली आहे, महाराष्ट्रीपासून किंवा संस्कृतापासून उचलली नाहीं. आणि असें च होणें अपरिहार्य होतें. अपभ्रंशानें ज्या ज्या पद्धती सुरू केल्या त्या त्या मराठीनें चालू ठेविल्या.

(३) तृतीयाः—महाराष्ट्री पुत्तेण पासून अपभ्रंशानें पुत्तेण व पुत्तेँ अशीं दोन रूपें बनविलीं. पुत्तेण मधील ण चा अनुनासिक बनवून पुत्तेँ हें रूप साधलें. ह्यावरून असें दिसतें कीं, अपभ्रंश बोलणारे लोक कांहीं काल पुत्तेण् असा व्यंजनान्त उच्चार करीत असत. कालान्तरानें ण् चा सहज च अनुनासिक बनला व पुत्तेँ हें सानुनासिक रूप सिद्ध झालें. ह्या दोन रूपांवरून मराठींत ण चा न होऊन पूतेन व पूतेँ अशीं दोन रूपें बनलीं. ज्ञानेश्वरींत, मेघेँ, ईश्वरेँ, जाणतेन, पढियंतेन हीं रूपें येतात. पंढरपूर येथील चौऱ्यायशीच्या शिलालेखांत पंडितें, नायकें, गुद्रेन, राणेन, सेतुगुडेन, अशीं दोन्हीं प्रकारचीं रूपें आहेत.

ईश्वरेँ ह्या तृतीयेच्या रूपाला सिँ हा प्रत्यय लागून ईश्वरेँसिँ रूप होतें. संस्कृत सम ह्या शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप सवँ असें होतें. सवँची एकवचनी सप्तमी सविँ, सवेँ, अशी होते. सविँ चें मराठी रूप सइँ; व त्याचा अपभ्रंश सिँ.

(सं०) ईश्वरेण समम्=(अप.)ईश्वरेँ सविँ(म.) ईश्वरेँसिँ (ईश्वरासह).

अर्जुनेँ=अर्जुनानें; अर्जुनेँसिँ=अर्जुनासह.

इंद्रियेँ–इंद्रियानें; इंद्रियेँसिँ=इंद्रियासह.

(जुनें मराठी) ईश्वरेँसिँ=(वर्तमान मराठी) ईश्वराशीं.

हा सिँ प्रत्यय सहपासून निघालेला नाहीं. कारण, महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत सहमधील ह तसा च रहातो. परंतु सममधील म चा अपभ्रंशांत वँ होतो. सप्तमीच्या सिं ह्या रूपाशीं इंद्रिँ ह्या तृतीयेच्या रूपाचा संयोग होऊन, हा तृतीया–सप्तमी योग झाला आहे. संस्कृतांत, महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत समम् शब्द तृतीया घेतो; सबब, सिँ शब्द मराठींत हि तृतीया घेतो.

ज्ञानेश्वरींत असतेनि, मेघाचेनि वगैरे इकारान्त तृतीयेच्या एकवचनाचीं रूपें येतात. उ अव्ययाप्रमाणें ही इ अव्यय आहे.

मेघाचेनि मुखें, पिंडाचेनि मिसें,

असे प्रयोग ज्ञानेश्वरींत आढळतात. इ पादपूरणार्थी महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत योजतात. करुनु, करुनि, ह्या जोडींतील दुसऱ्या शब्दांतली जी अंत्य इ ती मेघाचेनि ह्या रूपांतील इ–हून निराळी आहे. कारणें क्रियापदविचारांत देणार आहें.

(४) चतुर्थीः–प्राकृतांत चतुर्थी नाहीं, असा नियम वैय्याकरणांनीं केला आहे. परंतु, पिशेल आपल्या ग्रामाटिकांत पुत्ताअ (पु.) इत्थित्ताए, देवत्ताए (देवत्वाय), वगैरे एकवचनी चतुर्थीचीं रूपें देतो. त्यावरून असें ह्मणावें लागतें कीं, चाऱ्ही प्राकृतांतून, अर्थात् महाराष्ट्रींतून चतुर्थी अजीबात लुप्त झाली नव्हती. लुप्त झाली नव्हती, याला एक सबळ आधार आहे. जुन्या मराठींत पूता असें जें रूप आहे त्याची वंशपरंपरा अन्यथा सोपपत्तिकत्वेंकरून दाखवितां येत नाहीं. महाराष्ट्रींत संस्कृत पुत्राय पासून पूत्ताअ, अपभ्रंशांत महाराष्ट्री पूत्ताअ पासून पुत्ता, व अपभ्रंशांतील पुत्ता पासून मराठी पूता, अशी परंपरा असली पाहिजे. पैकीं महाराष्ट्री पुत्ताअ हें रूप उपलब्ध आहे; अपभ्रंशांतील पुत्ता हें रूप उपलब्ध नाहीं. परंतु, तें अपभ्रंशांत क्वचित् प्रचारांत होतें, ह्यांत संशय नाहीं. चतुर्थीच्या स्थलीं षष्ठीच्या रूपांचा उपयोग करण्याचा प्रचार जसजसा प्राधान्येंकरून होऊं लागला, तसतशीं मूळ चतुर्थीचीं रूपें लोप पावत चाललीं, हें खरें आहे. तत्रापि चतुर्थी अजीबात लोप पावली नाहीं. तेव्हां, महाराष्ट्रींतील लुलुप्सु चतुर्थीचें जें पुत्ताअ रूप त्यापासून अपभ्रंशद्वारा मराठींतील पूता हें चतुर्थीच्या एकवचनाचें रूप साधलें गेलें, हें स्पष्ट आहे.

मराठींत आसपास असा एक शब्द आहे. पैकीं, पास, पासिं, पासून, हीं रूपें पार्श्व, पार्श्वे, पार्श्वात् ह्या रूपांपासून निघालीं; आणि आस, आसिं, आसून, हीं रूपें आर्श्व, आर्श्वे, आर्श्वात; आस, आसे, आसाहुँ, अशा परंपरेनें निघालीं. पूतासि–सिं हें रूप चतुर्थीचें एकवचन पूता + सप्तमीचें एकवचन आसि–सिं मिळून बनलें आहे. पुता + आसि–सिँ = पुतासि – सिँ.

पूतास असें अकारान्त रूप मजजवळील ज्ञानेश्वरींत किंवा चौऱ्यायशीच्या शिलालेखांत एक हि नाहीं. पुत्तस्स ह्या षष्ठीच्या एकवचनी रूपापासून जर मराठी पूतास रूप निघालें असतें, तर हें रूप ज्ञानेश्वरींत हटकून सांपडतें. शिवाय, षष्ठीच्या एकवचनी रूपापासून पूतासि हें रूप निघालें नाहीं, हें विधान करण्याला दुसरें एक प्रमाण आहे. पूताँसि असें चतुर्थीचें अनेकवचनी रूप जुन्या ज्ञानेश्वरींत सांपडतें. संस्कृत पुत्रस्य, महाराष्ट्री पुत्तस्स व अपभ्रंशांतील पुत्तस्सु ह्या षष्ठीच्या एकवचनी रूपापासून जर मराठी पूतास हें रूप निघालें असतें, तर अनेकवचनी पूताँसि हें मराठी रूप संस्कृत–महाराष्ट्री–अपभ्रंश षष्ठीच्या अनेकवचनापासून निघावयास हवें होतें. परंतु, तसें तें निघालेलें नाहीं.

पूता + ँ (अनेकवचनाचा अनुनासिक) + आसि–सिँ=पूताँसि अशी ह्या अनेकवचनी रूपाची पृथक्कृति आहे. पुत्राणां–पुत्ताणम् ह्या संस्कृत-अपभ्रष्ट षष्ठीच्या अनेकवचनी रूपापासून कोणत्या हि उपायानें पूताँसि हें रूप साधतां येत नाहीं. तस्मात्, पुत्रस्य, पुत्राणाम्, ह्या षष्ठीच्या रूपांपासून मराठी चतुर्थीचीं रूपें निघालीं नाहींत.

पूतेसिँ हें रूप जसें तृतीया व सप्तमी ह्या दोन विभक्त्यांच्या संयोगानें बनलें आहे, तसेंच पुतासि–सिं हें हि रूप चतुर्थी (पूता) व सप्तमी (आसि–सिं) ह्यांच्या संयोगानें बनलें आहे.

पूतेँसिँ (तृ. ए.) व पूतासि–सिँ (च. ए.) ह्या रूपांसंबंधानें बीम्सनें फारच घोटाळा केला आहे. हीं दोन्हीं रूपें तो पूताशीँ—सीँ अशीं लिहितो, व पूतास + ईं (तृतीया अनेकवचनाचा प्रत्यय) असा त्याचा

विग्रह करतो. परंतु जुनीं मराठी रूपें माहीत नसल्यामुळें, ह्या असंबद्ध क्लृप्त्या त्यानें रचल्या आहेत, हें स्पष्ट आहे.

वर्तमानमराठींत ला प्रत्यय लागून पूताला असें रूप अलीकडे दोन–अडीचशें वर्षें होतें. हा ला प्रत्यय शिवाजीच्या व रामदासाच्या काला-पर्यंत नव्हता. हा ला फारसी रा ह्या चतुर्थीच्या किंवा द्वितीयेच्या प्रत्ययापा-सून र चा ल उच्चार करून घेतलेला आहे. बीम्स वगैरे वैय्याकरण लाग धातूपासून ला निष्पन्न करतात. परंतु, हा लागधातूत्पन्न ला शिवाजी व रामदास ह्यांच्या अंतापर्यंत मराठींत मुळींच नव्हता, हें त्यांना माहीत नव्हतें. एतत्संबंधीं साग्र विवेचन मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या आठव्या खंडाच्या प्रस्तावनेंत केलेलें आहे.

अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या चतुर्थीच्या एकवचनाचें एक तेँन्त्य रूप होतें; जसें, पूताते॑. मजजवळील तीनशें वर्षांच्या सुमारच्या गुरुचरित्राच्या एका पोथींत गुरूथेँ, घराथेँ अशीं थेँन्त्य रूपें येतात. मंगलोर येथें रोमन लिपींत छापलेल्या कोंकणी–पैशाची ख्रिस्त–पुराणांत हि हें थेँन्त्य रूप येतें (इ० स० १६००)-मजजवळील ज्ञानेश्वरींत (शक १२१२ सुमार) हें थेँन्त्य रूप क्वचित् येतें. पंढरपूर येथील चौऱ्यायशीच्या शिलालेखांत (शक ११९५) " श्रीविठ्ठलरावा अर्थे " अशीं पदें आलीं आहेत. तात्पर्य, चतुर्थीचा तें प्रत्यय अर्थे ह्या संस्कृत शब्दापासून निघाला आहे.

(संस्कृत) अर्थे=(महाराष्ट्री) अत्थे=(अपभ्रंश) अथ्थे= (जुनाट मराठी) थे अगर थेँ=(जुनें मराठी)तेँ.

पूतातेँ हा अनुनासिकान्त्य शब्द पूताते असा निरनुनासिक लिहिला व उच्चारला तरी सशास्त्र आहे. अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । ८।४।५७, ह्या पाणिनीय सूत्रान्वयें संस्कृतांत बहुत स्वर विकल्पेंकरून सानुनासिक उच्चारीत. महाराष्ट्री, अपभ्रंश, ह्यांना हि हा च नियम लागू असे. मराठींत हि अनुनासिक विकल्पेंकरून उच्चारतात.

(५) पंचमी:–अपभ्रंशांतील पुत्ताहुँ ह्या सानुनासिक रूपावरून मराठी पूताहून हें रूप अनुनासिकाचा न बनून झालें आहे; व पुत्तातो–पुत्तातोँ ह्या महाराष्ट्री व अपभ्रष्ट रूपावरून पुत्तातोन हें जुनें मराठी रूप

साधलें गेलें आहे. पुत्तातु असें हि रूप पैशाचींत येतें. पूताहून ह्या रूपाच्या धर्तीवर तो चा तू होऊन पूतातून हें रूप निष्पन्न झालें. इ हें पादपूरक लागून पूताहूनि, पूतातोनि, पूतातूनि, हीं रूपें बनलीं. ह्या रूपांच्या शेवटीं क्वचित् दीर्घ ई येऊन–हुनी,–तुनी,–हूनी,–तूनी, अशीं रूपें होतात. ही दीर्घ ई सुद्धां पादपूरक च आहे.

पूतातोनी ह्या रूपांतील तो च्या धर्तीवर पूताहूनि ह्या रूपांतील हू चा हो होऊन पूताहोनि असें रूप होतें. हो चा ओ होऊन संधिकार्यानें पूतौनि असें रूप बनतें. उ पादपूरक लागून पूतौनु असें हि रूप क्वचित् होतें. इयाँ हें पादपूरक लागून करौनियाँतील इयाँच्या धर्तीवर घरौनियाँ असें हि रूप आढळतें. ह्या इयाँ चा छडा क्रियापदविचारांत करणें इष्ट आहे.

महाराष्ट्रींतील पुत्तात्तो ह्या रूपावरून लुप्त अपभ्रंशद्वारा पूताँतु असें हि एक रूप ज्ञानेश्वरींत येतें. पूताँतु ह्या रूपांतील ता वरील अनुनासिक परंपरा-दृष्ट्या आगंतुक आहे. मराठींत विकल्पानें वाटेल तो स्वर व ऊष्म सानुना-सिक होतो, ही हि बाब लक्षांत ठेविली पाहिजे.

होऊन ह्या ऊन–प्रत्ययान्त धातुसाधितापासून हून प्रत्यय निघाला, अशी डाक्टर भांडारकर यांची व्युत्पत्ति होती. परंतु ती महाराष्ट्री व अपभ्रंश भाषांची विस्तृत चिकित्सा व पृथक्कृति होण्यापूर्वीची ह्मणजे वीस–पंचवीस वर्षांपूर्वीची होती. शक ९०० पासून शक १२१२ पर्यंतच्या कोणत्या हि शिलालेखांत किंवा ग्रंथांत पंचम्यर्थी होऊन हें धातुसाधित योजलेलें आढ-ळत नाहीं. ह्मणजे परंपरादृष्ट्या व इतिहासदृष्ट्या हून हा प्रत्यय होऊन पासून साधला जाणें अशक्य आहे. परंपरा व इतिहास हे निरुक्तीचे दोन नेत्र होत. तद्व्यतिरिक्त ती आंधळी होय.

कोंकणांतील लोक ह च्या ऐवजीं स उच्चारून घरसून, मुंबईसून वगैरे अपभ्रष्ट रूपें करतात.

(६) षष्ठीः—(सं) पुत्रस्य=(महा.) पुत्तस्स=(अप.) पुत्तह= (मरा.) पूता, अशा परंपरेनें मराठींत षष्ठीचें एकवचन आलें आहे.

हेँ शब्दें विण संवादिजे । इंद्रियाँ नेणतां भोगिजे ।

बोला आदिँ झोंबिजे । प्रमेयासि ॥ अध्याय १, ओवी ५८ ॥

तेणेँ तेँ आवरिजे । भीष्मा तळिँ राहिजे ।

ह्मणे द्रोणातें परिसिजे । तुह्मी सकळीं ॥ अध्याय १, ओवी १२३॥

ह्या दोन ओव्यांत बोला व भीष्मा हीं बोल व भीष्म ह्या दोन अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या षष्ठीच्या एकवचनाचीं रूपें आहेत. “पिशाच्या हातीं,” “रामा करीं” वगैरे प्रयोगांत पिशाच्या व रामा हीं दोन रूपें पिशाच्य व राम ह्या अकारान्त नपुंसक व पुल्लिंगी नामांच्या षष्ठीच्या एकवचनाचीं आहेत. हे प्रयोग अलुक्समासाचे समजणें अशास्त्र आहे.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
अत्र	अत्थ	एत्थु–त्थुँ	एथून
अत्रत्य	अत्थच्च	एत्थुच–एत्थुँच	एथूनच, एथच, एथिच(सं.)

येथें त्य पासून च्च–च निघालेला आहे (वररुचि ३–२७) ह्या त्य पासून निघालेला च्च–च मराठींत विभक्तिरूपांना लावतात; जसें,

संस्कृत		महाराष्ट्री		अपभ्रंश		मराठी.
ग्राम + त्य	=	गाम + च्च	=	गावँ + च्च	=	गावँच.
ग्रामस्य + त्य	=	ग्रामस्स + च्च	=	गावँह + च्च	=	गावाँच.

येणेंप्रमाणें गावाँच, पूताच, नाभिकाराच, उजलाच, व्यासाच, वगैरे चकारान्त मूळशब्द साधले जातात. वस्तुतः, त्य पासून निघालेल्या ह्या च ला षष्ठीचा अर्थ स्वार्थी नाहीं. षष्ठीच्या रूपाला जोडला जाऊन षष्ठीचें उसनें सामर्थ्य त्याच्या ठायीं भासमान होतें, इतकें च. खरें पाहिलें तर, संस्कृतांतील त्य चा च स्वभाव ह्या मराठी च चा आहे. ह्मणजे त्य प्रमाणें च ह्या च ला हि साती विभक्त्यांचे प्रत्यय लागतात. जसें:—

	संस्कृत (पु. स्त्री. न.)	मराठी (पु. स्त्री. न.)
प्र:	अत्रत्यः, अत्रत्या, अत्रत्यम्.	पूताचा, पूताची, पूताचेँ
द्वि:	अत्रत्यम्, अत्रत्याम्, ,,	पूताचा, पूताची, पूताचेँ
तृ:	०त्येन, ०त्यया, ०त्येन.	०चेन-०चेँ, ०चिया-आ, ०चेन-०चेँ ०चेँसि ०चियासि ०चेँसि ०चेनसि ०चेतासि

च:—०त्याय, ०त्यायै, त्याय. { ०चेया, ०चिये, ०चआ ०चेया
०चेयाँते, ०चियेँते, ०चआँते ०चेयाँते
०चेयासि, ०चियेँसि, ०चआँसि ०चेयाँसि }

पं:—०त्यात्, ०त्यायाः, ०त्यात्. ०चेयाहूनि-न, ०चियाहूनि-न, ०चेआहूनि-न.

ष:—०त्यस्य ०त्यायाः, ०त्यस्य. ०चेया, ०चिया ०चआ ०चेया

स:—०त्ये, ०त्यायाम्, ०त्ये. ०चेयाँ, ०चियाँ, ०चआँ ०चेयाँ

सं:—०त्य, ०त्ये, ०त्य. ०चा, ०ची, ०चा.

ह्मणजे, षष्ठीच्या रूपांना लागून झालेले हे चान्त शब्द विशेषणें ऊर्फ नामें आहेत.

त्य पासून निघालेला हा च, मूळशब्द, पंचमीचें रूप व सप्तमीचें रूप, ह्यांना जोडला जाऊन विशेषण-नामें बनतात व त्यांना साती विभक्त्या तिन्ही लिंगीं होतात; जसें,

विभक्तिरूप		चान्त विशेषण.
मूळ शब्द:	गावँ (पु.)	गावँचा-ची-चँ
पंचमी:—	गावाँहून	गावाँहूनचा-ची-चें
सप्तमी:—	गाविँ-वीँ	गाविँचा-ची-चेँ, गावीँचा-ची-चेँ

प्रथमा, द्वितीया, तृतीया व चतुर्थी ह्या चार विभक्त्यांच्या रूपांना हा च लागून विशेषणें होत नाहींत. कारण स्पष्ट आहे.

ह्या चान्त विशेषणांना व नामांना त्या त्या विभक्तीचें सामर्थ्य येतें; जसें,

पंचमी:—गावाँहूनचा	निरोप=ग्रामाद्	वार्ता
षष्ठी:—गावाँचा	आकार=ग्रामस्य	उत्पन्नम्
सप्तमी:—गाविँचा	गोंधळ=ग्रामेभवा	अव्यवस्था
मूळरूप:-गावँचा	गांवढा=ग्रामस्थो-ग्रामीण	

ह्या चान्त विशेषणांना खरीखुरी षष्ठी समजून, होर्न्ले, बीम्स, भांडारकर वगैरे नामांकित वैय्याकरण फार बुचकळ्यांत पडले. कित्येक स्य-स्स पासून च ची व्युत्पत्ति करीत. परंतु अपभ्रंशांत किंवा महाराष्ट्रींत किंवा संस्कृतांत स्य-स्स ह्यांचीं रूपें पुढील लिंगाप्रमाणें फिरत नाहींत, ही बाब त्यांच्या उप-

पत्तीच्या आड येई. कित्येक असें ह्मणत कीं, व्रज वगैरे उत्तर गौड प्राकृतिकोद्भव भाषांतील क पासून हा च झाला आहे! व्रज भाषेंत क आ-ल्यानंतर मराठी च बनला, असा ह्या विधानाचा अर्थ होतो. परंतु हा मराठी च शक ११२८ त कायम बनला होता (भास्कराचार्यांचा शिलालेख, पाटण.) ह्मणजे शक ११२८ च्या अगोदर दोन तीनशें वर्षे तो मराठींत आहे. सा-रांश ह्या क च्या विरुद्ध नाना अडचणी दत्त ह्मणून पुढें उभ्या राहतात. असे नाना प्रकारचे गोते ह्या त्य–ज च नें वैय्याकरणांना दिलेले पाहिले, ह्मणजे मी मी ह्मणणाऱ्या नावाड्यांना वादळांत भिंगरीसारखे गरगर फिरविणाऱ्या एरियलची आठवण होते!

होर्न्लेनें तर ह्या त्य–ज च ला अगदींच झिडकारून दिलें आहे. तो ह्मणतो (Comp. Gram. P. 238):–The Marathi चा is sometimes identified with the Sanskrit Suffix त्य (Beams). This theory assumes, that an old Suffix has in comparatively modern times changed into an affix; for the Marathi चा is not added to the base (as the Sanskrit Suffix) but to the oblique form, i. e., to the old Genetive. Such a change would be altogether unique, without any analogy or evidence to support it.

हीं वाक्यें लिहितांना होर्न्ले अनेक ठिकाणीं घसरला आहे. (१) संस्कृत त्य पासून निघालेला मराठी प्रत्यय चा नसून च आहे. (२)च-प्रत्यय (होर्न्लेचा) मूळ शब्दाला लागत नाहीं, असें तो ह्मणतो. परंतु, घरच, गावँच, वगैरे स्थलीं लक्षावधि मूळशब्दांना (base of Hoernle) हा प्रत्यय लागतो, हें मीं स्पष्ट करून दाखविलें आहे. (३) इतिहास व परंपरा ह्यांचा दाखला ऊर्फ evidence होर्न्लेला माहीत नव्हता. तो मीं वर भरपूर दाखविला आहे. (४) आतां एक बाब राहिली. विभक्तीच्या रूपाला हा त्य किंवा इतर कोणता हि सफिक्स् अफिक्सप्रमाणें, मराठींत, संस्कृतांत किंवा इतर कोणत्या हि गौड भाषेंत लागल्याची analogy ऊर्फ सदृशता होर्न्लेला हवी आहे. ती हि भरपूर दाखवितां येते. संस्कृत अत्र, तत्र, यत्र, हीं रूपें पूर्ववैदिककाल-चीं सप्तमीचीं आहेत. ह्यांना त्य सफिक्स् अफिक्सप्रमाणें लागतो. मराठींत तर पूतेँसिँ, पूतासिँ ह्या रूपांत तृतीयेच्या पूतेँ व चतुर्थीच्या पूता ह्या रूपांना

सि व आसि हे प्रत्यय लागलेले मागें दाखविले च आहेत. तेव्हां साहश्या-चें प्रमाण व खेरीज स्वत: मराठीच्या लकबीचें प्रमाण, अशीं दोन अवांतर प्रमाणें हि उपलब्ध आहेत. तस्मात् मराठी च संस्कृत त्य पासून निघाला आहे, हें सिद्ध आहे.

बीम्स ह्मणतो (Comp. Gram. Vol. II. p. 390) कीं; In old marathi, this Suffix (च) has a lengthened form चिया, चिये, चेनि; but this additional syllable is merely added to eke out the metre. च चीं चिया, चिये, चेनि हीं रूपें वृत्तसुखार्थ बन-विलेलीं नाहींत, हें वर दाखविलें च आहे. हव्या त्या सिद्धीला वाटतील तीं मनःकल्पित कारणें देण्यांत बीम्स व होर्नले ह्यांचा हातखंडा आहे ! ! ! Philology ह्मणजे भाषेच्या शारीराचें शास्त्र होय. जुने मराठी ग्रंथ न शोधल्यामुळें त्या भाषेचें इंद्रियविज्ञान, शारीरज्ञान त्यांना पारखें झालें, आणि अनेक बाबींत खऱ्याला सोडून कुड्याला जाण्याचा पंथ त्यांनीं स्वीकारला.

ह्या च चा पत्ता प्राकृतांत हि लागतो. तूह्मेच्चयं व अह्मेच्चयं अशीं रूपें युष्माकं व अस्माकं या षष्ठीच्या रूपांचीं महाराष्ट्रींत सांपडतात. तुह्मेच्चय वरून तुमच व अह्मेच्चय वरून आमच अशीं चान्त रूपें मराठींत होतात. तुह्मेच्चय व अह्मेच्चय हीं विशेषणें आहेत, त्याप्रमाणें तुमच व आमच हीं हि मराठींत विशेषणें आहेत. तुह्मकेर व अह्मकेर हीं महाराष्ट्रींत दुसरीं विशे-षणें आहेत. त्यांवरून हिंदी केर, के, क हे षष्ठीचे प्रत्यय निघाले. आणि तुह्मेच्चय व अह्मेच्चय ह्यांतील च्च वरून मराठी षष्ठीचा च (चा-ची-चें) हा प्रत्यय निघाला. बंगाली षष्ठीचा प्रत्यय एर केर पासून निघाला आहे. अपभ्रंशांत आर प्रत्यय लागून तुह्मार, अह्मार, तुहार, महार, अशीं रूपें होतात. सारांश कांहीं गौड भाषांनीं केर चा आश्रय केला आणि मराठीनें एच्चय, च्चय, च्चं, च प्रत्ययाचा आश्रय केला. हा महाराष्ट्री च्च त्य पासून निघाला आहे हें वर दाखविलें च आहे.

(७) सप्तमी:—(संस्कृत) पुत्रे, (महाराष्ट्री) पुत्तम्मि–पुत्ते, (अपभ्रंश) पुत्ति–पुत्ते–पुत्तेँ–पुत्तहिँ, अशा परंपरेनें पूतिँ, पूते, प्राप्ते, वेले, ठाइँ दीइँ, समइँ, वगैरे सप्तमीच्या एकवचनाचीं रूपें निघालीं आहेत.

त्य पासून निघालेला च प्रत्यय लागून पूतिच, ठाइँच, सवइँच अशीं विशेषणें होतात.

सप्तमीच्या रूपांना पंचमीचा हूनि प्रत्यय लागतो; जसें, घरिंहूनि.

(८) संबोधनः—महाराष्ट्री व अपभ्रंश रूपांवरून पूत, पूता हीं संबोधनाचीं रूपें साधिलीं जातात. अपभ्रंशांत पुत्ते असें एकारान्त संबोधनाचें जें रूप येतें त्याच्या धर्तीवर कृष्ण ह्या शब्दाचें संबोधन कृष्णे असें जुन्या अभंगांतून सांपडतें. कृष्णे, विठ्ठले, विठे, हीं रूपें भक्तिदर्शक व प्रेमदर्शक समजतात. हीं स्त्रीलिंगाचीं रूपें नाहीत, हें स्पष्ट आहे. कारण विठ्ठले ह्या संबोधनरूपाचा मूळशब्द विठ्ठल असा आहे. गोविंदे असें रूप अभंगांतून आढळतें.

(९) (शब्दयोगी अव्ययाच्या मागें येणाऱ्या विभक्त्या):—

मजजवळील ज्ञानेश्वरींत शब्दयोगी अव्ययांच्या मागें येणाऱ्या अकारान्त पुल्लिंगी नामाच्या विभक्त्या येणेंप्रमाणें च होतातः—

द्वितीया एकवचनः—कल्पान्तुवेऱ्हीं, मोक्षवॅांचौनि, क्षणलग, गावॅभरि, क्षणवरि.

तृ. ए.:—उपायेंविण, धर्मेंहीन.

च. ए.:—पापावॅांचौनि, व्यापारालागौनि, अर्थातव, अर्जुनाप्रति, स्वर्गालागि.

प. ए.:—रसाआँतु, नायकापासौनि, पाखाणामाझि, कानाकरविं, द्रोणापासिँ.

कोणत्या हि शब्दयोगी अव्ययाच्या मागें प्रथमा, पंचमी, सप्तमी व संबोधन ह्या विभक्त्यांचीं रूपें येत नाहींत. सवें पासून निघालेला सिँ तृतीयेचा व आश्रेंपासून निघालेला आसिँ चतुर्थीचा जोड प्रत्यय झाल्यामुळें, सिँ व आसिँ-सि हीं दोन अव्ययें विभक्तिप्रत्ययांत गणलीं पाहिजेत.

वरील कोष्टकावरून दिसतें कीं, ज्याप्रमाणें संस्कृतांत शब्दयोगी अव्ययामागें नामांच्या निरनिराळ्या विभक्त्या येतात, त्याप्रमाणें च ज्ञानेश्वरकालीन मराठींत शब्दयोगीअव्ययामागें नामाच्या निरनिराळ्या विभक्त्या येतात. वांशिक स्वभाव तो हा च.

वर्तमान मराठीनें शब्दयोगीअव्ययांपुरती ही निरनिराळ्या विभक्त्या करण्याची चाल अलीकडे दोन अडीचशें वर्षें ह्मणजे रामदासानंतर मोडिली आहे. सध्यां सर्व शब्दयोगीअव्ययांच्या मागें अकारान्त पुल्लिंगी नामाचें एक च आकारान्त रूप येतें. अनेकविधता सोडून एकविधता स्वीकारण्याचा

जो व्यस्त भाषांचा स्वभाव तो येथें अमलांत आला आहे. ह्या च एकविध आकारान्त रूपाला आधुनिक वैय्याकरण सामान्यरूप ह्मणतात. परंपरा माहीत नसल्यामुळें, ह्या सामान्यरूपासंबंधानें बीम्स, होर्नले वगैरे पाश्चात्य वैय्याकरणांनीं बरें च अकांडतांडव केलें आहे. त्यासंबंधानें जें कांहीं लिहावयाचें तें पुल्लिंगी नामांच्या अनेकवचनाचा विचार झाल्यावर लिहिणें प्रशस्त होईल.

(१०) चिकुर्डें येथील शक संवत् ६५८ तील विजयादित्य चालुक्याच्या मराठी ताम्रपटांत (विश्ववृत्त मासिकपुस्तक) अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या एकवचनाचीं खालील रूपें येतातः—

प्रथमाः— सतानिकु, ग्राम, बोवलः, पुंज.

द्वितीयाः— विजयं, कटकमेलिकार, सर्पयाग.

तृतीयाः— पेवेन, ग्रामेन.

चतुर्थीः— मूलिका, राया, देवा, राणा, सौनारा, क्षेत्रजा, अनामिका.

पंचमीः—पाषाणत, उतरत, भ्यंतरत, ०अस्तत, ०क्षयत.

षष्ठीः—देवा, ग्रामा.

सप्तमीः–दिसावरे, तदनंतरे, मस्तके, दिसावरी.

हीं रूपें अपभ्रंशांतील रूपाशीं ताडून पहातां दिसून येईल कीं, शक ६५८ त मराठी रूपें अपभ्रंशांतून आस्तेआस्ते निसटून पक्कीं मराठी बनत चाललीं होतीं. वैशद्यार्थ: (१) अपभ्रंशांत अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या प्रथमेचें एकवचन नियमानें उकारांत असतें. ह्या शक ६५८ तील ताम्रपटांत उ काढून टाकून, अकारान्त एकवचन करण्याकडे प्रवृत्ति दिसते. ही प्रवृत्ति ज्ञानेश्वरींत हि दिसून येते. (२) द्वितीयेचा हि उ ह्या ताम्रपटांत काढून टाकला आहे. अपभ्रंशांत उ नियमानें असतो. (३) ताम्रपटांत इन प्रत्ययांत तृतीया-रूपें आहेत. ह्या न वस्तुतः अनुनासिकासारखा उच्चारावयाचा आहे. (४) चतुर्थीचीं रूपें अपभ्रंशांतल्याप्रमाणें व ज्ञानेश्वरींतल्याप्रमाणें आकारान्त आहेत. (५) तस् पासून निघालेल्या त्तो (पुत्तात्तो) प्रत्ययापासून त प्रत्यय ताम्रपटांत योजला आहे. अपभ्रंशांत तस् चा तो होतो. (६) अप-भ्रंशांत षष्ठी स्सुकारान्त किंवा हकारान्त असते. ह्या ताम्रपटांत ज्ञानेश्वरींतल्या-प्रमाणें निव्वळ आकारान्त आहे. (७) अपभ्रंशांतल्याप्रमाणें व ज्ञानेश्वरीं-तल्याप्रमाणें येथें सप्तमी एकारान्त व ईकारान्त [इँकारान्त] आहे. अप-भ्रंशांत इ वर अनुनासिक नाहीं, ज्ञानेश्वरींत आहे; ह्या ताम्रपटांत ई दीर्घ

असून तिच्यावर अनुनासिक नाहीं. ह्मणजे, अपभ्रंश व ज्ञानेश्वरी ह्यांच्या-मध्यें ह्या ताम्रपटांतील भाषेचें रूप पडतें.

अकारान्त पुल्लिंगी नामांचें द्विवचन.

(११):—ज्ञानेश्वरींत दहा पांच स्थलीं अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या द्विवचनाचीं रूपें येतात; जसें:—

ह्मणौनि उदकीं हान रसु । कीं पवनीं जो स्पर्शु ।
शशिसूर्यां जो प्रकाशु । तो मी चि जाण ॥

अध्याय ७, ओवी ३२ ॥

येथें शशिसूर्यां हें रूप सप्तमीच्या द्विवचनाचें आहे. कारण, सूर्य ह्या शब्दाचें सप्तमीच्या एकवचनाचें रूप सूर्यि असें ज्ञानेश्वरींत होतें; व अनेक-वचनी रूप सूर्यां असें होतें. ०सूर्यां असें रूप ह्या दोहोंपैकीं नाहीं. “ प्रभास्मि शशिसूर्ययोः” ह्या प्रतीकांतील सूर्ययोः हें सप्तमीचें द्विवचन आहे व त्याचें भाषान्तर ज्ञानदेवानें शशिसूर्यां असें द्विवचनी केलें आहे. उदकीं, पवनीं, ह्या जशा एकवचनी सप्तम्या आहेत, तशी च शशिसूर्यां ही द्विवचनी सप्तमी आहे.

सारांश, द्विवचनाची आठवण, अंधुक आठवण, ज्ञानेश्वराच्या वेळीं होती. चिकुर्डे येथील शक ६५८ तील मराठी ताम्रपटांत ग्रामौ, द्वौ, पाषाणौ, ग्रामा, अशीं द्विवचनाचीं रूपें आलीं आहेत. प्राकृतांत द्विवचन नाहीं, असें प्राकृत वैय्याकरण ह्मणतात खरें; परंतु चिकुर्डे येथील ६५८ तील ताम्रपटावरून व ज्ञानेश्वरींतील शशिसूर्यां ह्या रूपांवरून प्राकृतिकोद्भव मराठी भाषेंत तें कांहीं काल होतें, ह्यांत बिलकूल संशय नाहीं. कोण-ता हि प्रचार आस्तेआस्ते लोप पावतो. प्राकृत वैय्याकरण द्विवचन अजीबात एकदम काढून टाकतात, तें जरा चमत्कारिक व आकस्मिक भासतें. शक ६५८ त व शक १२१२ त जर मराठींत द्विवचन आढळतें तर महाराष्ट्री व महाराष्ट्री-अपभ्रंश बोलणारांत तें प्रचारांत असलें पाहिजे. प्राकृतांत चतुर्थी नाहीं, असा दडपेबाजीचा नियम प्राकृत वैय्याकरण देतात. परंतु चतुर्थी-च्या एकवचनाचीं रूपें पिशेलनें दहावीस दिलीं आहेत. त्यावरून, एक तर, प्राकृत वैय्याकरणांची दृष्टि पाणिनीप्रमाणें सर्वंकष नव्हती, असें ह्मणावें

लागतें; किंवा द्विवचनाचा व चतुर्थीचा लोप करण्याची सुधारणा करण्याचें मनांत येऊन, त्यांनीं हा नियम आपल्या व्याकरणांत घालून दिला असावा, असा पक्ष काढावा लागतो. हा दुसरा पक्ष काल्पनिक नाहीं. भाषा सुधारण्याचा आंव घालण्याचें वारें वैय्याकरणांना कधींकधीं परभाषासंसर्गानें येतें. परवां, अनुनासिकावर हल्ला करण्याचा बूट आपल्या इकडील वैय्याकरणंमन्यांनीं काढलेला सर्वश्रुत च आहे.

अकारान्त पुल्लिंगी नामांचें अनेकवचन.

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:	पुत्राः	पुत्ता	पुत्त	पूत
द्वि.:	पुत्रान्	पुत्ते	पुत्ता–पुत्त	पूत, पूताँ
तृ.:	पुत्रैः	पुत्तेहि हिं हिँ	पुत्तहि–हिं–हिँ, पुत्तेहि–हिं–हिँ	पूतिँ, पूतीं, पूतीं सि
च.:	पुत्रेभ्यः	० ०	० ०	पूताँ, पूताँसि -सि, पूताँते
पं.:	पुत्रेभ्यः	पुत्ताओ, पुत्ताउ, पुत्तात्तो	पुत्तहु	पूताँहून-नि-नियाँ, पूताँतोन-नि-नियाँ, पूतौंनि-नियाँ, पूतौंनु
ष.:	पुत्राणाम्	पुत्ताण-णं-णँ	पुत्ताहँ, पुत्तहँ, पुत्ताणं.	पूताँ (चा-ची-चें)
स.:	पुत्रेषु	पुत्तेसु-सुं-सुँ	पुत्तहिँ, पुत्तेहिँ, पुत्तिहिँ.	पूतीं
सं.:	पुत्र	पुत्ता, पुत्ताहो.	पुत्तहों-हो.	पूताँहो, पूतहो.

मजजवळील ज्ञानेश्वरींत अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या अनेकवचनांचीं रूपें येणेंप्रमाणें येतातः–

प्रथमाः–विशेष, भाव, गणेश, अभिप्राये, ठाये, राये.

द्वितीयाः–विशेष, भाव, गणेश, अभिप्राये, ठाये, राये, भावाँ, रायाँ.

तृतीयाः–पंडितीँ, देवीं, भटिँ–टीँ, लोकपालिँ, सज्जनीँ, अभिप्राइँ, ठायीँ, रायीँ, गावीँ, देवीं सीँ, पंडितिँ, देविँ.

चतुर्थीः–रसाँ, देवाँ, मेघाँसि, मेघाँतें, भूताँतें, रायाँ, ठायाँ.

पंचमी:–सनकादिकाँहूनि, मूर्डाँहूनि, मेघांतु. मेघांतूनि.

षष्ठी:–दोखाँची, पायाँ, दिआँ.

सप्तमी:–चरणीँ, तरंगीँ, बाहीँ, पायीँ, ठाईँ.

सम्बोधन:–बापा, प्राणिगणहो, जनहो, लोकहो, पूताँहो–होँ.

शब्दयोगी:–अर्थातँव, दोखाँवारि, रसाँलागौनि, कल्पवेऱ्हीँ, धर्माँहीन, देवीँविण, अवयवाँमाझि.

(१२) प्रथमा:–अपभ्रंशांतील पुत्तपासून मराठी पूत. ज्ञानेश्वरींत ठाय, राय, वगैरे यकारान्त नामांचीं ठाये, राये, अशीं एकारान्त रूपें केवल दर्शनी एकारान्त आहेत. वस्तुत: तीं अकारान्त च आहेत. य चा उच्चार ये करण्याकडे जुन्या मराठीचा कल फार; जसें, होय बद्दल होये, जाय बद्दल जाये; तसेंच ठाय बद्दल ठाये, व राय बद्दल राये.

(१३) द्वितीया:–पुत्ता ह्या रूपापासून अनुनासिकीकरणानें पूताँ असें रूप होतें. अनुनासिकीकरणाचें कारण पुढें दिलें आहे.

(१४) तृतीया:—अपभ्रंशांतील पुत्तहिँ पासून पूतीँ. सिँ प्रत्यय लागून पूतीँ सिँ. पुत्तहिँ=पुत्त + ँ + इँ=पूतँ + इँ=पूतिँ–तीँ.

(१५) चतुर्थी:–अपभ्रंशांतील चतुर्थीच्या अनेकवचनाचीं रूपें उपलब्ध नाहींत. चतुर्थीच्या एकवचनाचें जें पूता रूप त्याच्यावर अनुनासिक देऊन, पूताँ हें रूप साधलें आहे.

(कल्पित) पुत्तहँ=पुत्त + ँ + अँ=पूताँ–सि–तें.

(१६) पंचमी:—पुत्तहुँ=पुत्त+ँ+ हुँ=पूताँहुन–नि–नियाँ.

(महाराष्ट्री) पुत्तात्तो=पुत्ता+ँ+त्तो=पूताँतोन-नि-नियां, पूताँतून–नि-नियां.

(महाराष्ट्री) पुत्ताउ=पुत्ता + ँ+उ=पूतौन–नि–नियाँ.

(१७) षष्ठी:—पुत्तहँ=पुत्त+ँ+अँ=पूताँ

(१८) सप्तमी:–पुत्तिहिँ=पुत्ति+ँ+इँ=पूतिँ–तीँ

(१९) संबोधन:—पुत्तहोँ=पुत्त+ँ+होँ=पूताँहो

पुत्तहो=पुत्त+ँ+हो=पूताँहो

पुत्तहो=पूतहो–होँ

(२०) शब्दयोगी:-एकवचनाप्रमाणें च अनेकवचनांत शब्दयोगी अव्ययांच्या मागें निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं रूपें येतात.

द्वितीया:—पूतवेर्‍हीँ, इ-इ.

तृतीया:—पूतीँविण, इ-इ.

चतुर्थी:—पूताँतव, इ-इ.

षष्ठी:—पूताँपासिं, इ-इ.

(२१) येणेंप्रमाणें अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या अनेकवचनाचीं रूपें आहेत. पैकीं, प्रथमेच्या रूपांसंबंधानें विशेष कांहीं नमूद करण्यासारखें नाहीं. द्वितीयेपासून संबोधनाच्या रूपासंबंधानें, मात्र, एक बाब विचारार्ह आहे. (द्वि.) पूताँ (तृ.) पूतिँ-तीँ, (च.) पूताँ-सि-तेँ, (पं.) पूताँहून-नि-नियाँ, (ष.) पूताँ, (स.)पूतीँ. (सं.) पूताँहो, ह्या सहा विभक्त्यांच्या रूपांत अनुनासिक नियमानें आढळतो. ह्मणजे ह्या सहा विभक्त्यांत अनुनासिक हा अनेकवचनाचें चिन्ह आहे, असें ह्मणावें लागतें. हा अनुनासिक कोठून आला? ह्याची परंपरा काय? कीं, हा मराठीनें आगन्तुक आणिला.

अपभ्रंशांत तृतीया, षष्ठी, सप्तमी व संबोधन, ह्या चार अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययांचे अंत्य स्वर सानुनासिक आहेत; चतुर्थीचें अनेकवचनी रूप उपलब्ध नाहीं; आणि द्वितीया व पंचमी यांच्या प्रत्ययाचे अंत्य स्वर निरनुनासिक आहेत. हा पंचमीचा हु व द्वितीयेचा आ विकल्पाच्या नियमानें सानुनासिक असूं शकेल. परंतु हुँ वरचा अनुनासिक मागील ता वर कोणत्याही नियमानें येऊं शकणार नाहीं. हा च प्रकार संबोधनाचा हि आहे. होँ वरचा अनुनासिक मागील ता वर कसा येणार?

महाराष्ट्रींत तृतीया, षष्ठी व सप्तमी, ह्या तीन अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययांचे अंत्य स्वर अपभ्रंशांतल्याप्रमाणें च सानुनासिक आहेत, आणि पंचमी व संबोधन ह्या दोन विभक्तिप्रत्ययांचे अंत्य स्वर सानुनासिक नाहींत. महाराष्ट्रींत चतुर्थीचें अनेकवचन एकवचनाप्रमाणें उपलब्ध नाहीं. पंचमी व संबोधन, ह्या विभक्त्यांच्या प्रत्ययाचे अंत्य स्वर विकल्पाच्या बलावर सानुनासिक होऊं शकतील. परंतु, दोन्ही प्रत्ययांतील (पुत्ताउ, पुत्ताहो) उ व हो ह्या अक्षरांमागील त्ता वर अनुनासिक कोणत्या नियमानें येणार?

अपभ्रंशांत व महाराष्ट्रींत विकल्पाच्या सवलतीनें कोणता हि स्वर विकल्पानें सानुनासिक होऊं शकतो. परंतु, मराठींतील तृतीया, चतुर्थी पंचमी, षष्ठी, सप्तमी व संबोधन ह्या विभक्त्यांचे अनुक्रमें इँ, अँ, हून-तून, अॅ, इँ व हो, ह्या प्रत्ययांच्या मागील अनुक्रमें त्त, त्त, त्त-त्ता, त्त, त्ति व त्ता ह्या अक्षरांवर अनुनासिक आवश्यक असावा लागतो, वैकल्पिक असून चालत नाहीं, तेव्हां, मराठींतील ह्या अनेकवचनाच्या अनुनासिकाची परंपरा अपभ्रंश किंवा महाराष्ट्री भाषांच्या द्वारा लागणें शक्य दिसत नाहीं.

अर्थात्, हा अनुनासिक आगंतुक ह्मणजे प्राकृतेतर आर्यभाषांतून किंवा भाषांच्या संसर्गानें मराठींत आला असला पाहिजे.

पल्हवी व जुनें फारसी ह्या भाषांत आन् प्रत्यय लागून अनेकवचन होतें; जसें मलिक्, मलिकान्. संस्कृतांत अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या द्वितीयेचें अनेकवचन आन् प्रत्यय लागून होतें. तसेंच षष्ठीच्या अनेकवचनीं आम् प्रत्यय लागण्यापूर्वी, अजन्त पुल्लिंगी, नपुंसकलिंगी व स्त्रीलिंगी नामांचें अनेकवचन आन् प्रत्यय लागून होतें; जसें, देवान् + आम्, कमलान् + आम्, नदीन् + आम्, गुरून्+आम्, पितॄन्+आम्, विद्यान् + आम्, धीन्+आम्, इ. इ. ह्मणजे, आन् हा संस्कृतांत अनेकवचनाचा एक प्रत्यय आहे व तो द्वितीया व षष्ठी ह्यांच्या प्रत्ययांच्या आधीं लागतो. पल्हवींत व फारशींत हि हा आन् प्रत्यय द्वितीयेच्या अनेकवचनी प्रत्ययाच्या आधीं लागतो; जसें, शाहान्+रा. मराठींत हि द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी प्रत्ययांच्या आधीं अनुनासिक लागतो. तेव्हां, आन्=आँ=ँ, अशा परंपरेनें मराठींत अनुनासिक अनेकवचनाचा एक प्रत्यय बनला आहे व तो द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययांच्या पूर्वी अंगांना लागतो. मराठींतील अनुनासिकाची परंपरा ही अशी आहे. हा अनुनासिक मराठींतल्या तिन्ही लिंगांच्या नामांच्या द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी रूपांचें नियत चिन्ह आहे.

ह्या अनेकवचनविषयक अनुनासिकाचा छडा बीम्स किंवा होर्नले ह्या दोघांतून एकानें हि लाविला नाहीं; इतकें च नव्हे, तर हा प्रश्न च त्यांनीं काढला नाहीं. पाहिलें तर, मराठींतील विभक्तींकडे जो वरवर हि पाहील, त्याला हा अनुनासिक पदोपदीं भेटेल. तशांत, पहाणारा जर वैय्याकरण असेल, तर त्याच्या कटाक्षांत तो प्रथमदर्शनीं येईल, आणि त्याचें कुळगोत तो धुंडावयास लागेल.

बीम्स व होर्न्ले या दोन्ही वैय्याकरणांनीं वचनप्रकरणीं वरें च लिहिलें आहे. त्यांत वर्तमान मराठीतील सामान्यरूपानें त्यांस फार छळलें. ज्ञानेश्वरकालीन मराठींत. विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्ययें ह्यांच्या पूर्वी नामांचे सामान्यरूप होत नसे, हे वर केलेल्या पृथक्करणावरून सिद्ध च आहे. तथापि, स्पष्टतेकरितां ज्ञानेश्वरकालीन अकारान्त पुल्लिंगी नामांचे एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्यय येथें देतों आणि त्यांची तुलना वर्तमान मराठी प्रत्ययांशीं करतों.

प्रत्यय.

	जुनें मराठी		नवें मराठी	
	एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
१	*उँ	०	०	०
२	*उँ	०—ऑं	०—आ	०—ऑं
३	इन-ईं-ईंसि	*ईं –*ईं –*ईंसि	*ईं—*एँ—आनें-आँशी	*ईं—ऑंनीं—ऑंहीं-आँशी
४	आ-आसि-आँतें-थें	ऑं—ऑंसि-ऑंतें—ऑंथें	आस—आला-आँतें	ऑंस—ऑंला-ऑंतें—ऑंना
५	आहून-नि-नियॉं, आतून-नि-नियॉं, ओनि-नियॉं, ओनु आतु, आतोन-नि-नियॉं	ऑंहून नि-नियॉं, ऑंतून-नि नियॉं, ओनि नियॉं, ऑंतु, ऑंतोन-नि-नियॉं	आहून-आंतून	ऑंहून-ऑंतून
६	आ	ऑं	आ	ऑं
७	*इ-*ए	*ईं	*ईं—ऑंत	*ईं—ऑंत
८	आ—०	हो-ऑंहो-०	आ	ऑंनो-हो
शब्दयोगी अव्ययें		शब्दयोगी अव्यया-मागें निरनिराळ्या विभक्त्या येतात.	शब्दयोगी अव्ययामागें मूळ प्रातिपदिकाला (एकवचनी)आ व (अनेकवचनी)ऑं प्रत्यय लागतो.	

---

* नक्षत्र ज्या प्रत्ययांवर आहे त्यांच्या आधीं प्रातिपदिकाच्या अंत्य स्वराचा ह्मणजे अ चा लोप होतो.

(२२) प्रथमा:—नव्या मराठीनें एकवचनाचा उ-प्रत्यय सोडून दिला आहे.

चतुर्थी:—नव्या मराठीनें आसि–आँसि ह्या प्रत्ययांतील इ च्या ऐवजीं अ ठेविला आहे. फारशी रा प्रत्ययावरून ला प्रत्यय घेतला आहे व ह्या ला च्या मागें आसि प्रत्ययाच्या धर्तीवर आ लावून, आला असा प्रत्यय बनविला आहे. अनेकवचनाचा अनुनासिक येऊन आँला, आँना, असे अनेकवचनी प्रत्यय साधले आहेत.

पंचमी:—आहून–आतून, आणि आँहून-आँतून, हे दोन च प्रत्यय नव्या मराठीनें स्वीकारले आहेत.

षष्ठी:—जुन्या मराठीचे च प्रत्यय नव्या मराठीनें ठेविले आहेत. चकारान्त आँच—आच विशेषणें असल्यामुळें तीं षष्ठीप्रत्ययांत गणणें अशास्त्र आहे.

सप्तमी:—जुन्या मराठींतील ईं-ईं प्रत्यय नव्या मराठीनें तसें च स्वीकारून शिवाय, आँत–आँत हे नवे प्रत्यय बनविले आहेत.

संबोधन:—आ व हो हे प्रत्यय नव्या मराठीनें कायम ठेविले आहेत. आँहो प्रत्ययांतील अनुनासिकाचा नकार बनवून आन्हो हें रूप प्रथम बनलें आणि नंतर न्हो मधील महाप्राण काढून टाकून नो असा प्रत्यय बनला.

नव्या मराठींत, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी, सप्तमी व संबोधन ह्यांच्या एकवचनाच्या व अनेकवचनाच्या प्रत्ययांत फरक फक्त अनुनासिकाचा आहे. ह्या पांच विभक्त्यांचे जुने प्रत्यय सोडून दिले आणि नव्या प्रत्ययाकडे पाहिलें, तर असे दिसून येतें कीं, ह्या पांची विभक्त्यांचे एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्यय आ नें सुरू होतात. अनेकवचनी आ वर अनुनासिक असतो, एवढा च कायतो एकवचनी प्रत्यय व अनेकवचनी प्रत्यय यांजमध्यें भेद आहे.

नव्या मराठींत द्वितीया व तृतीया ह्या विभक्त्यांनीं हि हा च मार्ग स्वीकारून चतुर्थ्यादि पांच विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचें अनुकरण केलें आहे. तें असें:–अपभ्रंशांतील पुत्तहिँ ह्या रूपावरून जुन्या मराठींत पूतीँ–तिँ अशीं तृतीयेचीं अनेकवचनी रूपें होतात. हीं रूपें जुन्या मराठींत अकारान्त पुल्लिंगी नामाचीं होतात. अकारान्त सर्वनामांच्या तृतीयेच्या अनेकवचनाचीं रूपें

एहिँ प्रत्यय लागून होत. अपभ्रंशांत तृतीयेच्या अनेकवचनानें पुत्तेहिँ असें एक रूप आहे. (सं.) पुत्रैः=(महा.) पुत्तेहिँ=(अपभ्रंश) पुत्तेहिँ=(जुनें मराठी)पूतेहिँ. हें रूप, अकारान्त पुल्लिंगी नामाचें यद्यपि मजजवळील ज्ञानेश्वरींत नाहीं, तत्रापि शक १२०० त पूतेहिँ असें रूप भाषेंत प्रचलित होतें, ह्यांत संशय नाहीं. कारण, तृतीयेच्या अनेकवचनाचीं हीं हिंकारान्त रूपें शक १२८९ तील नागांव येथील शिलालेखांत सांपडतात. सर्वनामांना तर, ह्या तृतीयेच्या अनेकवचनाचा हिँकारान्त प्रत्यय नियमानें लागतो. सारांश, पूतेहिँ हें रूप जुन्या मराठींत अपभ्रंशांतील पुत्तेहिँ ह्या रूपावरून आलेलें आहे. पुतेंहि ह्या रूपांतील अनुनासिकाचा नकार बनवून आणि न् व ह ह्यांचा स्थलविपर्यास करून पूतेन्हि असें रूप साधलें गेलें. महाप्राण काढून टाकून पूतेनि असे रूप बनले. चतुर्थ्यादि सर्व विभक्त्यांचे प्रत्यय नव्या मराठींत आ—आदि आहेत. त्यांच्या अनुकरणानें पुतेनि ह्या रूपांतील ए च्या ऐवजीं आ उच्चारला जाऊं लागला. कारण, सामान्य लोकांचा कल, प्रायः, एकविधतेकडे व सुलभोच्चाराकडे असतो. तात्पर्य पूतानि असें रूप नव्या मराठींत बनलें. परंतु, एकविधतेच्या दृष्टीनें ह्या रूपांत एक न्यूनता राहिली होती. इतर चतुर्थ्यादि विभक्त्यांच्या अनेकवचनी रूपांतील अनुनासिक ह्या पूतानि रूपांत नव्हता. तो हि देणें एकविधतेस्तव भाग पडलें. येणेंप्रमाणें, पूताँनि–निँ हें सानुनासिक रूप सिद्ध झालें. एवढ्यानें च, ह्या तृतीयेच्या अनेकवचनी रूपाचे खेळ आटोपले, असें नाहीं. (अनेकवचन) पुताॅ + नि, असे इतर विभक्त्यांप्रमाणें विभाग पाडून, तृतीया एकवचनार्थ पूता, असें रूप बनविलें; आणि नि–निँ ह्या अनेकवचनी प्रत्ययाचे एकवचनप्रत्ययरूप नें (मोत्यें मोतीं) असें केलें. मिळून तृतीयेच्या एकवचनाचे पूतानँ हें रूप अवतीर्ण झालें. सारांश, नव्या मराठींत, तृतीयेच्या अनेकवचनी रूपावरून तृतीयेचें एकवचनी रूप साधलें गेलें आहे.

हा च प्रकार द्वितीयेच्या रूपासंबंधानें नव्या मराठींत झालेला आहे. अपभ्रंशांत पुत्ता असें द्वितीयेचें अनेकवचन आहे. त्यावरून जुन्या मराठींत पूताँ व नव्या मराठींत हि पूताँ असें रूप आलें. अनुनासिक हा जुन्या व नव्या मराठींत अनेकवचनाची नियतैक खूण आहे. ती द्वितीयेच्या अनेकवचनाचें जें पुताँ रूप त्यांत आहे. तेव्हां, अनुनासिक काढून टाकून निरनु-

नासिक जें पूता रूप तें द्वितीयेच्या एकवचनाचें रूप बनलें. वस्तुतः, महाराष्ट्रींत किंवा अपभ्रंशांत पुत्ता असें द्वितीयेच्या एकवचनाचें रूप नाहीं. द्वितीयेच्या एकवचनाचें, पुत्तु असें उकारान्त एक च रूप आहे. एकविधता व अनुकरण ह्यांच्या नादानें द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतचे नव्या मराठींतील सर्व विभक्ति-प्रत्यय आ-आदि झाले आहेत. चतुर्थीपासून संबोधनापर्यंतचे प्रत्यय आ-आदि होते च. त्यांच्या जोडीला द्वितीया व तृतीया ह्यांच्या प्रत्ययांना हि नव्या मराठीनें आणून सोडलें.

येणेंप्रमाणें नव्या मराठींत द्वितीयादि सर्व विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचा प्रारंभ एकवचनांत आ नें व अनेकवचनांत आँ ने होतो.

देव, ह्या अकारान्त पुल्लिंगी नामाला एकवचनी आ जोडला ह्मणजे देवा असें रूप होतें व अनेकवचनी ऑ जोडला ह्मणजे देवाँ असें रूप होतें. ह्या देवा व देवाँ रूपांना च दादोबा वगैरे आधुनिक वैय्याकरण सामान्यरूप ह्मणतात. हे आधुनिक वैय्याकरण एकवचनी व अनेकवचनी सामान्यरूपांचा प्रारंभ तृतीयेपासून करीत. तो चुकीचा होता. कारण, सामान्यरूपाचा प्रारंभ द्वितीयेच्या एकवचनापासून होतो, हे वर दाखविलें आहे. द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या विभक्तिप्रत्ययांच्या पूर्वी अकारान्त पुल्लिंगी नामांचें जें एकवचनी व अनेकवचनी सर्वसाधारण रूप होतें त्याला सामान्यरूप ह्मणतात. ह्याला च यूरोपियन लोक Oblique form असें नांव देतात. ह्या सामान्यरूपाचें विवेचन तिन्ही लिंगी नामांच्या विभक्त्यांचा ऊहापोह संपल्यानंतर सामग्र्यानें करणें इष्ट आहे.

(२३) आतां, एकदोन बाबींचा उल्लेख करून, हें आन्हिक संपवितों.

बाब पहिली:- नवें मराठी	जुनें मराठी	संस्कृत
एकवचनः-पुरुषानें केलेन	पुरुषें-केलेन	पुरुषेण कृतेन
अनेकवचनः-पुरुषांनीं केलेनीं	पुरुषीं केलेहीँ	पुरुषैः कृतैः

त्यानें केलेन व त्यांनीं केलेनि, त्यानें ह्मटलेन व त्यांनीं ह्मटलेनि, हे प्रयोग तेन कृतेन व तैः कृतैः, तेन भणितेन व तैः भणितैः, ह्या संस्कृत रूपांचीं भाषांतरें आहेत हे प्रयोग कोंकणांत व देशांत दोन्हीं स्थलीं योजतात.

तें काम त्यांनीं केलेनि आन मी निघालों=तत्कर्म कृतै स्तैः हन्त अहं निर्गतः

(त) तैः=तेहिँ=तेन्हि=तेयानि=त्यानि=त्यानीँ

(केल कृतैः=केलेहिँ=केलेन्हि=केलाँन=केलेँनी

आधुनिक वैय्याकरण केलेन व केलेँनि हीं रूपें चुकलेलीं क्रियापदं समजतात. परंतु तशी गोष्ट नसून हीं केल ह्या विशेषणाचीं अनुक्रमें तृतीयेच्या एकवचनाचीं व अनेकवचनाचीं रूपें आहेत व सर्वथैव व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध आहेत. वर दिलेले प्रयोग सतातृतीयेचे मासले आहेत.

ज्ञानेश्वरींत पुरुषीँ गेलेयाँ, देवीं अवतरलेयाँ, असे सतिसप्तमीचे प्रयोग येतात.

बाब दुसरी: मालवण येथील तीन लेखांत बैसक व पुरुस ह्या अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं रूपें बैसके व पुरुसे अशीं आली आहेत. महाराष्ट्री व महाराष्ट्रीअपभ्रंश ह्यापासून निघालेल्या जुन्या व नव्या मराठींत अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं रूपें एकारान्त होत नाहींत. तेव्हां, ह्या जुन्या मालवणी रूपांचा माग दुसरीकडे पाहिला पाहिजे. बंगाली व ओढ्या भाषांत अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं अशीं एकारान्त रूपें होतात; जसें,

एकवचन	अनेकवचन
जन	जने
कुमार	कुमारे

तेव्हां, बैसके व पुरुसे ह्या अनेकवचनी रूपांचा बंगाली एकारान्त अनेकवचनी रूपांशीं चांगला मेळ बसतो. शक १५८५ त एकारान्त अनेकवचन करणाऱ्या मालवण येथील लोकांचा पूर्वहिंदी, बंगाली व ओढ्या लोकांशीं कांहीं संबंध होता कीं काय?

द्वितीयान्हिक समाप्त.

तृतीयान्हिक

अँकारान्त पुल्लिंगी नामें

६ मकारान्त संस्कृत नामांपासून महाराष्ट्री, अपभ्रंश, ह्या परंपरेनें अँकारान्त मराठी नामें आलीं आहेत. तीं अकारान्त पुल्लिंगी नामाप्रमाणें च चालतात. क्वचित् अनुनासिक विकल्पेंकरून देत नाहींत. उदाहरणार्थः—

	एकवचन	अनेकवचन
मूळशब्दः-	गावँ	
प्रथमाः-	गावँ, गाओ, गाउ	गावँ
द्वितीयाः-	गावँ, गाओ, गाउ	गावँ
तृतीयाः-	गावें	गावीँ इ. इ. इ.

आकारान्त पुल्लिंगी नामें

७ आकारान्त पुल्लिंगी नामें महाराष्ट्रींत किंवा अपभ्रंशांत नाहींत. संस्कृतांत आहेत; परंतु, त्यांचा मराठी आकारान्त पुल्लिंगी नामांशीं कांहीं एक संबंध नाहीं. मराठींतील आकारान्त पुल्लिंगी नामें प्रायः मूळचीं अकारान्त विशेषणें असून, पुल्लिंगाचा आ प्रत्यय लागून बनलेलीं आहेत. हा आ प्रत्यय संस्कृत एतत् व इदं सर्वनामांपासून महाराष्ट्रीद्वारा व अपभ्रंशद्वारा मराठींत आला आहे. त्याचा खुलासा सर्वनामप्रकरणांत येईल. आकारान्त पुल्लिंगी नामांचीं रूपें महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नसल्यामुळें, तुलनार्थ येथें, अर्थात्, देतां येत नाहींत.

	एकवचन	अनेकवचन
मूळशब्दः-	डोला, जाणता.	
प्रथमाः-	डोला, जाणता	डोले, जाणते
द्वितीयाः-	डोला, जाणता	डोले, जाणते
तृतीयाः-	डोलेन नि-निया-नियां जाणतेन नि-निया-नियां	डोलँ, जाणतँ
चतुर्थीः-	डोलेया, जाणतेया	डोलेयाँ, जाणतेयाँ
पंचमीः-	डोलेयाहुनि, जाणतेयाहुनि	डोलेयाँहुनि, जाणतेयांहुनि
षष्ठीः-	डोलेया, जाणतेया	डोलेयाँ, जाणतेयाँ
सप्तमीः-	डोलाँ, जाणताँ, आलेयाँ बुडणेयाँ, पधरावाँ	डोलाँ, जाणताँ, आलाँ, बुडणाँ
संबोधनः-	डोलाहो, जाणताहो, जाणतेयाहो, विसाँवेया, सुह्रावेया	डोलेनोँ, जाणतेनोँ
चान्तविशेषणः-	डोलेयाच, जाणतेयाच	डोलेयांच, जाणतेयांच
शब्दयोगीः-	डालेनविण, इ. इ. इ.	डोलाँविण, इ. इ. इ.

(१) मूळशब्द डोल, जाणत, दीपल, हौंत, बुडण. पुल्लिंगी आ प्रत्यय लागून डोला, जाणता, दीपला, हौंता, बुडणा.

(२) प्रथमा:-संस्कृत एतत् ह्या सर्वनामापासून महाराष्ट्री-अपभ्रंशद्वारा प्रथमेचें एकवचन एह, हा, आ; व अनेकवचन एए, हे, ए.

जाणत + आ=जाणता

जाणत + ए=जाणते

*येथें अ+ए ह्यांचा संधि होताना अ चा लोप होतो.

(३) द्वितीया:-प्रथमेप्रमाणें.

(४) तृतीया-संस्कृत एतत् ह्या सर्वनामापासून महाराष्ट्री-अपभ्रंशद्वारा तृतीयेचें एकवचन एएण; अनेकवचन * यॉँ, ऑँ.

जाणत=एन=जाणतेन

जाणत+ऑँ=जाणतॉँ

एएण=एण=एन (ण=न)

जाणतेन + सिँ=जाणतेनसिँ

जाणतॉँ+सिँ=जाणतॉसिँ, डोलॉसिँ

[५] चतुर्थी:-एतत् पासून अपभ्रंशद्वारा एकवचन एया; अनेकवचन एयॉँ.

जाणत + एया=जाणतेया

जाणत+एयॉँ=जाणतेयॉँ

जाणतेया + आसि=जाणतेयासि

जाणतेयॉँ+आसि=जाणतेयॉँसि

[६] पंचमी:-अपभ्रंशद्वारा एयाहुनि, एयॉँहुनि

जाणत + एयाहुनि=जाणतेयाहुनि

जाणत + एयॉँहुनि=जाणतेयॉँहुनि

तूनि, तौनि, हुनि, हुनु, हुनिया, हुनियॉँ, हौनि, हौनु, हीं निरनिराळीं रूपें आहेत, हें अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या प्रकरणांत सांगितलें च आहे.

(७) षष्ठी:—अपभ्रंशद्वारा एकवचनी एया; अनेकवचनी एयाँ.

जाणत + एया=जाणतेया

जाणत+एयाँ=जाणतेयाँ

(८) सप्तमी:-अपभ्रंशद्वारा एकवचनी एयाँ अथवा आँ; अनेकवचनी आँ.

जाणत+एयाँ=जाणतेयाँ

अथवा

जाणत+आँ=जाणताँ

जाणत+आँ=जाणताँ

जाणत+इये=जाणतिये

जाणत+इयाँ=जाणतियाँ

(९) संबोधन:-स्पष्ट आहे.

(१०) चान्त विशेषण:-अपभ्रंशद्वारा एकवचन एयाच, अनेकवचन एयाँच

जाणत + एयाच=जाणतेयाच

जाणत+एयाँच=जाणतेयांच

*च ला पुन्हा तिन्ही लिंगीं आ, इ, एँ प्रत्यय लागतात.

(११) शब्दयोगी:-

द्वि:-डोलावेन्हि, डोलावाँचौनि, डोलावरि, डोलेवेन्हीँ

तृ:-डोलेनविण, डोलाँविण

प:-डोलाआँतु, डोलापासौनि, डोलाँतव इ. इ. इ.

(१२) एकनाथी ऊर्फ मध्यमराठींत डोलेया ह्या रूपाचा डोलया असा अपभ्रंश झाला; आणि वर्तमानमराठींत डोळ्या असा झाला.

डोलेया=डोळया अथवा डोलया=डोळ्या

जाणतेया=जाणतया=जाणत्या

आलेया=आलया=आल्या

तेयाचेया=तयाचया=त्याच्या इ. इ. इ.

(१३) धाता, पिता, भोक्ता, कर्ता वगैरे शब्द संस्कृतांत ऋकारान्त होते, ते मराठींत आकारान्त झाले आहेत व ते आकारान्त

पुल्लिंगी नामांप्रमाणें चालतात.

कर्त्तेयाचेया=कर्त्तयाचया=कर्त्यांच्या.

(१४) वेगाँ, पराँ, कृतकार्याँ भाटाँ, इत्यादि तृतीयेच्या अनेकवचनाचीं रूपें ज्ञानेश्वरींत आढळतात. ह्यांत, वेग, पर, कृतकार्य, भाट, असे अकारान्त पुल्लिंगी मूळशब्द वस्तुतः आहेत. परंतु तृतीयेच्या अनेकवचनापुरते अतिदेशानें त्यांना वेगा, परा, कृतकार्या, भाटा, असे आकारान्त पुल्लिंगी शब्द समजणें जरूर आहे.

(१५) वर्तमानमराठीत आकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या रूपांत खालीलप्रमाणें मध्यमराठीद्वारा अपभ्रंश किंवा फेरबदल झाले आहेतः-

	ज्ञा.	म.	व.
तृतीया एकवचनः –	डोलेन	डोळेन	डोळयानें
तृतीया अनेकवचनः –	डोलाँ	डोळेंहिं	डोळयानीँ

तृतीयेच्या अनेकवचनावरून एकवचनाचें रूप एकविधतेस्तव बनलें आहे.

चतुर्थी वगैरेः—डोलेया ह्या पदांतील ए स्वर काढून टाकून व डोला ह्या पदांतील अंत्य आ काढून टाकून वर्तमानमराठीनें डोळ्या असें रूप बनाविलें. मध्यमराठींतील रूप डोलया असें होतें. डोळ्या हें सामान्य रूप एकविधतेस्तव सिद्ध करून विभक्तीचे प्रत्यय वर्तमानमराठी लावते.

८ इकारान्त पुल्लिंगी नामें.

एकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	ज्ञानेश्वरी
मूळशब्दः—	अग्नि	अग्गि	अग्गि	हरि, आगि
प्र.:–	अग्निस्	अग्गी	अग्गी	आगी, आगि हरि–री.
द्वि.:–	अग्निम्	अग्गिं	अग्गिं	आगी–गि, हरि–री
तृ.:–	अग्निना	अग्गिणा	अग्गिण, अग्गिं.	आगी, आगींसँ, हरी, हरींसिँ

च:-	अग्नये	——	——	आगी, आगीसि-सिँ-थेँ-तेँ, हरी, हरीसि-सिँ-थेँ-तेँ
पं:-	अग्नेः	अग्गीहिंतो अग्गित्तो	अग्गिहे	आगीहूनि-तूनि हरीहूनि तूनि
ष:-	अग्नेः	अग्गिणो अग्गिस्स	अग्गिहे	आगी, हरी
स:-	अग्नौ	अग्गिम्मि	अग्गिहि	आगी, हरी
सं:-	अग्ने	अग्गि ग्गी	अग्गि-ग्गी	आगी हो, हरी हो
चान्त:-	—	——	——	आगिच, हरिच
शब्दयोगी:- -		——	——	हरिवांचौनि, हरीविण, हरीआंतु.

अनेकवचन

प्र.	अग्नयः	अग्गी	अग्गी	आगी, हरी
द्वि.	अग्नीन्	अग्गी	अग्गी	आगी, हरी
तृ.	अग्निभिः	अग्गिहि-हिं-हिँ	अग्गिहि-हिं-हिँ	आगीँ, हरीँ
च.	अग्निभ्यः	————	————	आगीँ, हरीँ
पं.	अग्निभ्यः	अग्गीहिंतो, अग्गित्तो	अग्गिहुँ	आगीँहूनि हरीँहूनि
ष.	अग्नीनां	अग्गिणा णां-णाँ	अग्गिहाँ-हुं	आगीँ, हरीँ
स.	अग्निषु	अग्गिसु-सुं-सुँ	अग्गिहिँ	आगीँ, हरीँ
सं.	अग्नयः	अग्गी, अग्गिणो	अग्गिहो	आगीनोँ, हरीनोँ
चान्त:-				आगीँच, हरीँच
शब्दयोगी:-				आगींविण, आगीँतव इ. इ.

(१) वर्तमानमराठी हरीँनेँ व हरीँनीँ अशीं तृतीयेचीं रूपें करते.

(१) प्रथमा:—अपभ्रंशापासून

(२) द्वितीया:–अपभ्रंशापासून अनुस्वाराखेरीज

(३) तृतीया:–एकवचन अनुस्वार काढून व दीर्घ करून; अनेकवचन हिँ ची इँ करून.

(४) चतुर्थी:–महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नाहीं, मराठींत आहे. ह्यावरून असें अनुमान निघतें कीं महाराष्ट्रींत इकारान्त पुल्लिंगी नामांची चतुर्थीचीं रूपें एका कालीं असावीं.

(५) पंचमी:–अपभ्रंशापासून

(६) षष्ठी:–अपभ्रंशापासून

(७) सप्तमी:– ,,

(८) संबोधन:– ,,

ईकारान्त पुल्लिंगी नामें

९ ईकारान्त पुल्लिंगी नामें आकारान्त पुल्लिंगी नामाप्रमाणें एतत् व इदं ह्या संस्कृत सर्वनामापासून अपभ्रंशद्वारा निघालेल्या आ सर्वनामाच्या रूपांचीं जोड होऊन चालतात.. संस्कृतांत जे शब्द इन्नन्त आहेत ते मराठींत ईअंत होतात.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:–	विवेकी, विवेकिया	विवेकी, विवेकिये
द्वि.:–	विवेकी, विवेकिया	विवेकी, विवेकिये
तृ.:–	विवेकियें–सिं	विवेकीं, विवेकियाँ-सिँ
च.:–	विवेकिया–सि–तेँ	विवेकियाँ–सि–तेँ
पं.:–	विवेकियाहुनि	विवेकियाँहुनि
ष.:–	विवेकिया	विवेकियाँ
स.:–	विवेकियाँ	विवेकियाँ
सं.:–	विवेकिया, लापविया	विवेकीं, विवेकियाँ हो, विवेकियानों

चान्तः-	विवेकियाच	विवेकियाँच
शब्दयोगीः-	विवेकियाविग	विवेकियाँविण

(१) प्रथमाः-आ व ए प्रत्यय विकल्पानें लागतात.

विवेकी + आ=विवेकिया अथवा विवेकी

विवेकी + ए = विवेकिये अथवा विवेकी

(२) द्वितीयाः-प्रथमेप्रमाणें.

(३) तृतीयाः-विवेकी+एँ=विवेकियें

विवेकी + आँ=विवेकियाँ अथवा विवेकीं

(४) चतुर्थीः-विवेकी + आ=विवेकिया

विवेकी + आँ=विवेकियाँ

(५) पंचमीः-विवेकी+आहुनि=विवेकियाहुनि

विवेकी+आँहुनि=विवेकियाँहुनि

(६) षष्ठीः— विवेकी + आ=विवेकिया

विवेकी +आँ=विवेकियाँ

(७) सप्तमीः- विवेकी + आँ=विवेकियाँ

(८) संबोधनः- विवेकी+आहो=विवेकियाहो

विवेकी + आँहो=विवेकियाँहो, विवेकियानोँ, विवेकीँ

(९) विवेकिया पदांतील इ चा लोप करून विवेक्या असें सामान्य रूप वर्तमानमराठीनें बनवलें आणि विवेक्यानेँ, विवेक्याँनीं अशीं तृतीयेचीं रूपें सिद्ध केलीं.

(१०) पाणक्या-पाणक्ये; सैंपाक्या-सैंपाक्ये; अशीं रूपें वर्तमानमराठींत होतात; परंतु, विवेकी-विवेकी.

उकारान्त पुल्लिंगी नामें

१० इकारान्त पुल्लिंगी नामांप्रमाणें चालतात.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	गुरु	गुरू
द्वि.:-	गुरु	गुरू

तृः-	गुरू-सिँ	गुरूँ-सिँ
चः-	गुरू-सि तेँ	गुरूँ-सि तेँ
पंः-	गुरूहुनि	गुरूँहुनि
षः-	गुरु	गुरूँ
सः-	गुरु	गुरूँ
संः-	गुरू; बंधू, बंधो; सिंधू, सिंधो	गुरूँ
चान्तः-	गुरुच	गुरूँच
शब्दयोगीः-	गुरूविण, तव	गुरूँविण, तव

(१) गुरूनें, गुरूँनीं अशीं तृतीयेचीं रूपें वर्तमानमराठींत होतात.

ऊकारान्त पुल्लिंगी नामें

११ ईकारान्त पुल्लिंगी नामांप्रमाणें प्रायः चालतात.

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः-	विंचू, बहू	विंचू, बहू
द्विः-	विंचू बहू	विंचू, बहू
तृः-	विंचुवेँ, बहुवें-सिँ	विंचुविँ, बहुविँ, विंचुवाँ, बहुवाँ-सिँ
चः-	विंचुवा, बहुवा-सि-तेँ	विंचुवाँ, बहुवाँ--सि--तेँ
पंः-	विंचुवाहुनि	विंचुवाँहुनि
षः-	विंचुवा, बहुवा	विंचुवाँ, बहुवाँ
सः-	विंचुविँ, बहुविँ	विंचुविँ, बहुविँ
संः-	विंचुवा हो	विंचुवाँ हो
चान्तः-	विंचुवाच	विंचुवाँच
शब्दयोगीः-	विंचूवाँचौनि, विंचुवेँविण	विंचुवाँविण, इ. इ. इ.

(१) कृपाळू, दयाळू वगैरे नामें व विशेषणें ह्या च सदरांत पडतात.

(२) कृपाळूनें, कृपाळूँनीं, विंचवानें, विंचवाँनीं, अशीं रूपें वर्तमानमराठींत होतात.

ऐकारान्त व औकारान्त पुल्लिंगी नामें

१२ ऐकारान्त पुल्लिंगी नामें आणि औकारान्त नामें तीं ज्या पुल्लिंगी नामांचे अपभ्रंश असतात त्याप्रमाणें चालतात.

दलवई=दलवै　　　　अनुभव=अनुभौ

आठव-उ=आठौ　　　　मांडव=मांडौ

तृतीयाः-दलवैएँ, दलवइँ-दलवीं.

चतुर्थीः-दलवैया, दलवैयां.

तृतीयाह्निक समाप्त.

चतुर्थाह्निक.

१३ ज्ञानेश्वरीत नपुसकलिंगी नामांच्या शेवटीं अ, अँ, इ, ईं, उँ व एँ हे सहा स्वर सांपडतात. अँकारान्त व इकारान्त नपुंसकलिंगी नामें अकारान्त व ईंकारान्त नामांप्रमाणें चालतात.

१४ अकारान्त नपुंसकलिंगी नामें

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्रः-	१ फलं	फलं	फलु	फल, फलु
द्विः-	१ फलानि	फलाइं	फलइँ	फलें

(१) बाकीं रूपें पुल्लिंगाप्रमाणें.

(२) तृतीयेचीं बीजां (अनेकवचन), विश्वां, वाझां, अशीं पुल्लिंगांतल्याप्रमाणें रूपें सांपडतात.

(३) पंचमीचें दादरेंहुनि असें रूप आढळतें.

(५) सप्तमीचें चारुस्थला असें रूप आढळतें.

(६) वर्तमानकालवाचक धातुसाधितें अकारान्त असल्यास ह्या सदरांत पडतात:-

वाजत—वाजतें;　　अरडांत-अरडांतें;

खांखात-खांखातें;　　निद्रित-निद्रितें.

(७) मिथुन, समाधान, कुशल, जन्म, मान, मनुष्यपण, बीज, साधारण, हे शब्द वरीलप्रमाणें चालतात.

१५ ईँकारान्त नपुंसकलिंगी नामें

	एकवचन	अनेकवचन
प्र:–	पाणीँ	पाणियेँ
द्वि:–	पाणीँ	पाणियेँ
तृ:–	पाणियेँ-सिँ	पाणीँ-सिँ
च:–	पाणिया-सि-तेँ	पाणियाँ-सि-तेँ
पं:–	पाणियाहुनि	पाणियाँहुनु
ष:–	पाणिया	पाणियाँ
स:–	पाणीँ	पाणीँ
सं:–	पाणियाहो	पाणियाँहो-नोँ

(१) पाणीँ, मोतीँ, दहीँ हे शब्द पानीय, मौक्तिक, दधिक ह्या संस्कृत शब्दांपासून पाणिअ, मोत्तिअ, दहिअ अशा परंपरेनें आले आहेत. तेव्हां, अकारान्त नपुंसक नामांची प्रक्रिया त्यांना लागू आहे.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र:–	पाणिअ	पाणिएँ
तृ:–	पाणिएँ	पाणिईँ
च:–	पाणिया	पाणियाँ
स:–	पाणिईँ	पाणिईँ

* किरकोळ माल विकणारे लोक दहीअ, मोतीअ, पाणीअ, असे प्लुत उच्चार अद्याप हि करतात.

(२) वारि शब्द पाणीँ शब्दाप्रमाणें चालतो. प्रथमेच्या एकवचनीं अनुनासिक मात्र नसतो.

(३) पाण्या असें सामान्य रूप करून पाण्यानेँ, पाण्याँनीँ अशीं तृतीयेचीं रूपें वर्तमानमराठीनें केलीं.

१६ उकारान्त नपुंसकलिंगी नामें

एकवचन	अनेकवचन
प्रः– गोरुँ	गोरुवेँ
द्विः- गोरुँ	गोरुवेँ
तृः– गोरुवेँ-सिँ	गोरुवीँ-सिँ
चः– गोरुवा-सि-तेँ	गोरुवाँ-सि-तेँ
पंः– गोरुवाहुनि	गोरुवाँहुनि
षः– गोरुवा	गोरुवाँ
सः– गोरुविँ	गोरुविँ
संः– गोरुहो	गोरुँहो-नोँ
चान्तः-गोरुवाच	गोरुवाँच

(१) इकारान्त नपुंसक नामांच्या सारखा च या नामांचा स्वभाव आहे.

(२) वीरुँ, हातिरुँ, टिटिमुँ, पिंपरुँ, पाटाउँ, आवाळुँ, कुंकुँ, वगैरे शब्द ह्या सदरांत पडतात.

(३) वस्तुतः गुर्वा, पिंपर्वा, आवाल्वा, टिटिम्वा, असें सामान्य रूप वर्तमानमराठींत व्हावयाचें; परतु, उच्चारसौकर्यार्थ गुरा, पिंपरा, आवाळा, असें होतें. कुंकुं या शब्दाचें कुंक्वा असें होतें. कारण, क्व चा उच्चार शिष्ट मराठीला करतां येतो. अशिष्ट लोक कुंका असें च सामान्य रूप करतात.

ऍंकारान्त नपुंसकलिंगी नामें

१७ संस्कृत एतत् व इदं सर्वनामापासून अपभ्रंशद्वारा निघालेलें हैं, एँ सर्वनाम लागून हीं विशेषणें ऊर्फ नामें झालीं आहेत. होणेँ (भवनं), वानावेँ (वर्णितव्यं), सोनें (सुवर्णं), आविसालेँ (आविसालयं), आलेँ (आगतं), अर्हतेचेँ (अर्हतेच), हीं नपुंसक नामें अकारान्त मूळ शब्दांना नपुंसकचिन्ह जो एँ प्रत्यय तो लागून झालीं आहेत.

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः-	दिसणेँ	दिसणीँ
द्विः-	दिसणेँ	दिसणीँ
तृः-	दिसणेन-सिँ	दिसणीँ-सिँ
चः-	दिसणेया-सि-तेँ	दिसणेयाँ-सि-तेँ
पंः-	दिसणेयाहुनि	दिसणेयाँहुनि
षः-	दिसणेया	दिसणेयाँ
सः-	दिसणेयाँ, दिसणाँ, आपणपाँ, केलाँ, पुढाँ	दिसणाँ
संः-	दिसणेंहो	दिसणींहो
चान्तः-	दिसणेयाच	दिसणेयाँच

(१)प्रथमाः-दिसण+एँ=दिसणेँ

दिसण+ईँ=दिसणीँ

(२)तृतीयाः-दिसण+एन=दिसणेन

दिसण + ईँ=दिसणीँ

(३)चतुर्थीः-दिसण+एया=दिसणेया

दिसण+एयाँ=दिसणेयाँ

(४)सप्तमीः- दिसण+आँ=दिसणाँ

दिसण+एयाँ=दिसणेयाँ

(५) वस्तुतः पहातां हे एँकारान्त शब्द अकारान्त च आहेत. चौदाव्या कलमांत जे अकारान्त शब्द सांगितले, ते प्रायः संस्कृतसम असतात; व ह्या सतराव्या कलमांतील शब्द तद्भव असतात. संस्कृतसम दर्शन शब्द अकारान्त नपुंसक शब्दाप्रमाणें चालतो; व तद्भव दिसण शब्द एँकारान्त नपुंसक शब्दाप्रमाणे चालतो. दिसण, आल, सोन, वानाव, आविसाल, अहतेच, हे शब्द वस्तुतः अकारान्त आहेत. अकारान्त नपुंसकलिंगी शब्दाचा

हा दुसरा प्रकार समजणें प्रशस्त दिसतें. ह्या दुसऱ्या प्रकारांतील शब्द प्राय: विशेषणें असतात.

(६) ए काढून टाकून दिसण्या, आल्या, वानावया, अर्हतेच्या, असें सामान्य रूप वर्तमान मराठी बनविते. अनेकवचनी सामान्य रूप अंत्य स्वरावर अनुनासिक देऊन होतें, हा सार्वत्रिक नियम.

चतुर्थान्हिक समाप्त

पंचमान्हिक

१८ आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

एकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
मूळशब्द:-	माला	माला	माला	माला
प्र:-	माला	माला	माला	माला
द्वि:-	मालाम्	मालम्	मालम्	माला
तृ:-	मालया	मालाअ	मालाअ	माला-सिँ
च:-	मालायै	मालाए	मालाए	माले-सि-तेँ
पं:-	मालाया:	मालाहिंतो, मालत्तो	मालहे	मालातु, मालाहुनि
ष:-	मालाया:	मालअ	मालहे	माला
स:-	मालायां	मालाए, मालअ	मालहिँ	माला, माले
स:-	माले	माले	माले	माले
ष्यान्त:-	——	——	——	मालेच
शब्दयोगी:-	——	——	——	मालात्रिण, मालेमाझि

अनेकवचन.

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र:-	माला:	माला	माला	माला
द्वि:-	माला:	माला	माला	माला
तृ:-	मालाभि:	मालाहिँ	मालाहिँ	मालीँ-सिँ
च:-	मालाभ्य:	—	—	मालाँ-सि-तेँ

पं:-	मालाभ्यः	मालाहिंतो	मालहु	मालाँहुनि, मालाँतु
ष: -	मालानां	मालाणं	मालहु	मालाँ
स: -	मालासु	मालासुँ	मालहु	मालाँ
सं:-	मालाः	माला	माला	मालाँहो, मालाहो, मालानोँ.
चान्त:-	—	—	—	मालाँच
शब्दयोगी:-	—	—	—	मालाँविण, मालाँतव, मालाँमाझि.

(१) प्रजा, कला, वाचा, टिटिया, वगैरे शब्द ह्या सदरांत पडतात.

(२) भुज, भाष, आगलिक, हावँ, जाणीव, माय, वगैरे अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द मूळचे भुजा, भाषा, आगलिका, हावाँ, जाणीवा, माया, असे होते; सबब प्रथमेच्या एकवचना खेरीज अन्यत्र ते माला शब्दाप्रमाणे चालतात. फक्त, प्रथमेचें एकवचन अकारान्त होतें.

(३) माले (एकवचन), मालाँ (अनेकवचन), अशीं सामान्य रूपें करून, मालेनें व मालाँनीँ अशीं तृतीयेचीं रूपें वर्तमान मराठी बनविते.

१९ इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
मूळशब्द:-	बुद्धि	बुद्धि	बुद्धि	बुद्धि
प्र:-	१ बुद्धिः	बुद्धी	१ बुद्धी	१ बुद्धि-द्धी
	२ बुद्धयः	बुद्धी	२ बुद्धी	२ बुद्धी
द्वि:	१ बुद्धिं	बुद्धिं	१ बुद्धिं	१ बुद्धि-द्धी
	२ बुद्धीः	बुद्धी	२ बुद्धी	२ बुद्धी
तृ:-	१ बुद्धया	बुद्धीइ	१ बुद्धीए, बुद्धी	१ बुद्धी-सिँ
	२ बुद्धिभिः	बुद्धीहिँ	२ बुद्धीहिँ	२ बुद्धीँ-द्धिँ-सिँ
च:-	१ बुद्धयै	—	—	१ बुद्धी-सि-तेँ
	२ बुद्धिभ्यः-	—	—	२ बुद्धीँ-सि-तेँ

पं:-	१ बुद्धयाः	बुद्धीइ	१ बुद्धीहुं	१ बुद्धीहुनि
	२ बुद्धिभ्यः	बुद्धीसुंतो	२ बुद्धीहु	२ बुद्धीँहुनि
ष:-	१ बुद्धेः	बुद्धीइ	१ बुद्धिहे	१ बुद्धी
	२ बुद्धीनां	बुद्धीणं	२ बुद्धिहु	२ बुद्धीँ
स:-	१ बुद्धौ	बुद्धीइ	१ बुद्धिॅहि	१ बुद्धी-द्धिँ
	२ बुद्धिषु	बुद्धीसुं	२ बुद्धिहुँ-हिँ	२ बुद्धीॅ
सं:-	१ बुद्धे	बुद्धी	१ बुद्धी	१ बुद्धी
	२ बुद्धयः	बुद्धी	२ बुद्धी	२ बुद्धीँहो
चान्तः-	—	—	—	१ बुद्धिच
	—	—	—	२ बुद्धीॅच
शब्दयोगी:-				१ बुद्धी विना, बुद्धी तव
				२ बुद्धीँ विना, बुद्धीँ तव

(१) राति, निगुति, गोठि. आदि, धणि, पाठि, स्तुति, योनि, वगैरे शब्द ह्या सदरांत पडतात.

(२) स्त्रि व लक्ष्मि शब्द जेव्हा ऱ्हस्वान्त्य असतात तेव्हां बुद्धि शब्दाप्रमाणें चालतात.

(३) बुद्धी, बुद्धीॅ, अशीं सामान्य रूपें वर्तमान मराठी करते व बुद्धीनें व बुद्धीँनी अशीं तृतीयेचीं रूपें होतात.

२० ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

	एकवचन	अनेकवचन
प्र:–	देवकी	देवकिया
द्वि:–	देवकी	देवकिया
तृ:–	देवकिया-सिँ	देवकीॅ, देवकिँ-सिँ
च:–	देवकिये-सि तेँ	देवकियाँ–सि-तेँ
पं:–	देवकियांतु, देवकियाहुनि	देवकियाँतु, देवकियाँहुनि
ष:–	देवकिया, देवकिये	देवकियाँ

स.:-	देवकी, देवकिये	देवकी-कि, देवकियाँ
सं.:-	देवकि-की, वर्तितिये, बाइये	देवकियाँहो.
चान्तः-	देवकियेच	देवकियाँच
शब्दयोगी:-	देवकी सवें, देवकिया विण	देवकियाँ सवें, देवकियाँ विण

(१) संस्कृत नदी व महाराष्ट्री नई शब्दाच्या रूपांवरून हीं रूपें आली आहेत.

(२) स्त्री व लक्ष्मी शब्द दीर्घान्त्य असतात तेव्हां देवकी शब्दाप्रमाणें चालतात.

(३) ज्ञानेश्वरींत इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांची कांहीं रूपें ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांच्या रूपाप्रमाणे व ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांचीं कांहीं रूपें इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांच्या प्रमाणे होतात. जसें, कवणी-कवणि, परी पारि, स्त्री-स्त्रि, आणिकी-आणिकि, दीठी-दीठि, इ. इ. इ.

(४) जाली, जूझती, गरुई, थोरी, वाणीं, सुखाची, मिळणी, श्री, मुंगी, पृथ्वी, वगैरें शब्द असे चालतात.

(५) देवकी, देवक्या अशी सामान्य रूपें करून देवकीनें, देवक्याँनी अशीं तृतीयेची रूपे वर्तमान मराठी करते.

२१ उकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः -	मातु	मातू
द्विः -	मातु	मातू
तृः -	मातू-सिँ	मातूँ सिँ
चः -	मातू-सि तेँ	मातूँ-सि-तेँ
पं: -	मातू हुनि	मातूँ हुनि
षः -	मातू	मातूँ
सः -	मातू-तूँ	मातूँ
सं: -	मातू	मातूँहो

चान्तः-	मातूच	मातूँच
शब्दयोगी:-	मातूविण	मातूँविण

२२ ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः-	बहू	बहुवा
द्विः-	बहू	बहुवा
तृः-	बहुवा-थिँ	बहुवीं-विँ-सिँ
चः-	बहुवे-सि-तेँ	बहुवाँ-सि-तेँ
पंः-	बहुवाँतु	बहुवाँतु
षः-	बहुवा	बहुवाँ
सः-	बहू	बहूँ
संः-	बहु-हू	बहुवाँहो
चान्तः-	बहुवेच	बहुवाँच
शब्दयोगी:	बहुवा विण	बहुवाँ विण

(१) भ्रू, सासू, उजू, कृपालू, वगैरे शब्द असे चालतात.

(२) सासु शब्द ऱ्हस्वान्त्य असतो तेव्हां मातु शब्दाप्रमाणें चालतो; व सासु शब्द सासा असा आकारान्त असतानां आकारान्त स्त्री-लिंगी शब्दाप्रमाणें चालतो.

एकारान्त व ऐकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

२३ से, सवे, झटे, जांभै, एकवकै, चावटे, वगैरे स्त्रीलिंगी शब्द इकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांप्रमाणें चालतात.

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः-	से, जांभै	से, जांभैया
तृः-	से-सिँ, जांभैया-सिँ	सेँ सिँ, जांभैयाँ-सिँ
चः-	से-सि तेँ, जांभेये-सि-तेँ	सेँ-सि-तेँ, जांभैयाँ-सि तेँ

२४ (१) गात्री=गाई, गाइ शब्द प्रथमेच्या एकवचना खेरीज ईकारान्त व इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें चालतो.

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः -	गाय, गाये	गाई, गाया (गाईया)
तृः -	गाई, गाया	गाँई
चः-	गाई, गाये	गाँई, इ. इ.

(२) हरिद्रा=हलद्दा, हलद्दी=हलदा, हलदी, हलदि.

हा शब्द आकारान्त, इकारान्त किंवा ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणे चालतो. आ किंवा ई प्रत्यय स्त्रीलिंगी अजातिवाचक शब्दांना महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत विकल्पानें लागतात. त्यामुळें बरे च स्त्रीलिंगी मराठी शब्द आकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें विकल्पानें चालतात. हा च स्वभाव तरवार-तरवारी-तरवारा, वर्तणूक-वर्तणुकी-वर्तणुका, वगैरे वर्तमान मराठी स्त्रीलिंगी शब्दांत अनुकरणानें दिसून येतो.

(३) ओकारान्त व औकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द ज्ञानेश्वरींत नाहींत.

वर्त्रिका=वत्तिका=वाइका;

बाइका + आऊ = बाइकाऊ = बाइको = बायको = बायकाउ अथवा बायकाऊ

एकवचन	अनेकवचन
प्रः-बायको (बाइकाऊ)	बायका (बाइकावा)

हा शब्द उकारान्त व ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें कांहीं रूपांत चालतो.

बायको शब्द ज्ञानेश्वरींत नाहीं; बाई आहे व तो ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें चालतो.

(४) भुज, भाष, हावें, मुठ, चूल, वाव, वगैरे अकारान्त किंवा अँकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांचे अपभ्रंश आहेत. ह्यांचीं प्रथमेचीं एकवचनीं रूपें मात्र अकारान्त होतात. बाकीं सर्व रूपें ज्या आकारान्त किंवा इका-

रान्त शब्दांपासून हे अकारान्त शब्द निघाले त्यांच्याप्रमाणें होतात.

भुज=भुजा, भाष=भाषा, मुठ=मुष्टि, चूल=चूलि, इ. इ. इ.

(५) युक्ति—युगती, भक्ति-भगती, पंक्ति-पांती अशीं द्वंद्वें ज्ञानेश्वरीच्या काली होती. युक्ति चे अनेकवचन युक्ती, परंतु युगती चें अनेकवचन युगतिया.

तद्वत्, भक्ति	—	भक्ती
भगती	—	भगतिया;
पंक्ति	—	पंक्ती
पांती	—	पांतिया
पंगती	—	पंगतिया;

असा द्वंद्वप्रकार तत्सम व तद्भव शब्दांचा ज्ञानेश्वरकालीं होता. हे दोन्ही प्रकार वर्तमानमराठीत मिश्र होऊन, तत्सम व तद्भव स्त्रीलिंगी इकारान्त व ईकारान्त शब्दांचीं दोन अनेकवचनें होतात.

भक्ति—भक्ती, भक्त्या
पंक्ति—पंक्ती, पंक्त्या
युक्ति—युक्ती, युक्त्या
पांती—पाती, पात्या
युगती – युगती, युगत्या इ. इ. इ.

(६) देवी, नारी, सिंही, श्रीमती हे शब्द इकारान्त किंवा ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांप्रमाणें विकल्पानें ज्ञानेश्वरकालीं चालत.

षष्ठी:—नारीमाझारि अथवा नारियाँमाझारि अशीं दोन्हीं रूपें होत. पैकीं पहिलें इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाचें रूप वर्तमान मराठींत राहिलें आहे.

(७) इ, ई व उ, ऊ, हे स्त्रीलिंगी शब्दांचें अंत्य स्वर एकमेकांच्या स्थानीं बदललेले ज्ञानेश्वरींत हमेश सांपडतात. त्यामुळें इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द ईकारान्तासारखा व उकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द ऊकारान्तासारखा चाललेला आढळतो. उलट हि प्रकार होतो.

(८) बीज=बीअ हा शब्द ज्ञानेश्वरींत अकारान्त नपुंसक किंवा इँकारान्त किंवा ईँकारान्त नपुंसक म्हणजे बिँ, बीँ असा आहे. तो वर्तमान मराटींत बी असा अंत्य स्वरावरून स्त्रीलिंगी होऊन त्याचें अनेकवचन बिया होतें; ज्ञानेश्वरकालीं बियें होत असे.

(९) वर्तमान मराठींत अंत्य स्वराचा लोप करण्याकडे प्रवृत्ती आहे. त्यामुळे, माला-माळ, बुद्धि-बुध, मातु-मात, असे अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द बनले आहेत. ही लोपप्रवृत्ति ज्ञानेश्वरकालीं च सुरू झाली होती.

२५ टीका

(१) पुल्लिंगी शब्दांच्या अंत्यास अ, अँ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऐ, औ असे ९ स्वर येतात.

स्त्रीलिंगी शब्दांच्या अंत्यास अ, अँ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ असे ९ स्वर येतात.

आणि नपुंसकलिंगी शब्दांच्या अंत्यास अ, अँ, इ, इँ, उँ, एँ असे ६ स्वर येतात.

पैकीं ऐ व औ हे स्वर ज्यांच्या अंतीं आहेत ते शब्द इकारान्त, ईकारान्त, उकारान्त किंवा ऊकारान्त शब्दांप्रमाणें चालतात. म्हणजे मराठी ह्या प्रकरणीं अपभ्रंशाला धरून आहे.

(२) सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशोत्पन्न आहेत.

(३) संस्कृत त्य पासून निघालेला च हा प्रत्यय त्य-च्च-च अशा परंपरेनें अपभ्रंशांतून आला आहे.

(४) अपभ्रंशाला सोडून निराळीं रूपें ज्ञानेश्वरी मराठीनें जीं केलीं तीं आकारान्त व ईकारान्त पुल्लिंगी शब्दांचीं आणि एँकारान्त नपुंसक-लिंगी शब्दांचीं. कारण, आकारान्त पुल्लिंगी मूळशब्द अपभ्रं-शांत नव्हते. तेव्हां त्यांना विभक्तिप्रत्यय नवीन शोधून काढावे लागले. त्या कामीं संस्कृत एतत् व इदं सर्वनामांचीं अपभ्रंश-द्वारा निष्पन्न झालेलीं आ, ए, इत्यादि रूपें ज्ञानेश्वरी मराठीला हाताशीं सांपडलीं. ईकारान्त पुल्लिंगी शब्दांच्या प्रथमेच्या व द्वि-तीयेच्या एकवचनाला व अनेकवचनाला हि हा च नियम विक-

ल्पानें लागू झाला. विकल्पानें लागू होण्यास कारण असें कीं इन् प्रत्ययोत्पन्न जी महाराष्ट्री व अपभ्रंश यांतील ई तिचीं रूपें अगोदर होतीं च.

संस्कृत		महाराष्ट्री		अपभ्रंश		मराठी
हस्ती	=	हत्थी	=	हत्थि	=	हत्ती, हाती, हाथी
हस्तिनः	=	हत्थी	=	हत्थी	=	हत्ती, हाती, हाथी

तेव्हां तीं ठेवून शिवाय, आ, ए प्रत्यय लावून विवेकिया, विवेकिये अशीं वैकल्पिक रूपें केलीं.

एँकारान्त नपुंसकलिंगी शब्द अपभ्रंशांत नव्हते. तेव्हां एतत्सर्वनामोत्पन्न एँ सर्वनामाचीं रूपें लावून मराठीला त्यांचीं रूपें सिद्ध करणें भाग पडलें.

ज्ञानेश्वरकालीन मराठीनें हीं एतत्सर्वनामोत्पन्न व इदंसर्वनामोत्पन्न रूपें च संकटसमयीं प्रत्ययार्थ कां घेतलीं ? तर सर्वनामोत्पन्न प्रत्यय घेण्याचा हा स्वभाव मराठीला संस्कृतापासून व आर्षभाषेपासून वंशपरंपरेनें मिळालेला आहे. संस्कृतांतील एकोनएक नामविभक्तिप्रत्यय आर्षपूर्वभाषेंतील सर्वनामांपासून निघालेले आहेत.

वर्तमान मराठींतील तृतीयेचे नेँ–नीँ प्रत्यय, चतुर्थीचा ला प्रत्यय व सप्तमीचा ँत प्रत्यय यासंबंधानें अकारान्त पुल्लिंगी शब्दांच्या प्रक्रियेंत ऊहापोह केला आहे.

तात्पर्य, ज्ञानेश्वरकालीन मराठींतील प्रायः सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशांतून अपभ्रष्ट होऊन आलेले आहेत.

पंचमान्हिक समाप्त

षष्ठमान्हिक

सर्वनामें

२६ मी

एकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:–	अहम्	अहम्मि, अम्मि, म्मि	हउँ	मी, मीँ

द्वि:-	मा, माम्	अम्मि, मि	मइँ	मी, मीं, मज
तृ.:-	मया	मए, मइ	मइँ	मिया, मियाँ, म्या, मासिँ, मजसिँ, मज
च.:-	मे, मह्यम्	——	——	मज, मासि, मातेँ, मसि, मजसि
पं.:-	मत्	मज्झत्तो, ममाहिंतो	मज्झु	मजहुनि
ष:-	मे, मम	मज्झ	मज्झु	मज
स.:-	मयि	मइ, मि	मइँ	मीँ, मज
चान्त:-	——	* मेच्चअ	——	माझ
शब्दयोगी.:-	——	——	——	मजप्रति, लागि, मियाँविना, मज तव, मज वांचौनि, मीँ वांचौनि, इ.इ

(१) येथें मराठीचीं रूपें महाराष्ट्रीशीं जुळतात, अपभ्रंशाशीं जुळत नाहींत. हेमचंद्रानें दिलेला अपभ्रंश महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश दिसत नाहीं. महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश निराळा असावा.

मी

अनेकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:-	वयम्	अह्मे	अह्मे, अह्मइँ	आह्मीँ, आह्मि
द्वि:-	अस्मान्, नः	अह्म	अह्मे, अह्मइँ	आह्माँ
तृ:-	अस्माभिः	अह्माहिँ	अह्मेहिँ	आह्मीँ, आह्मि
च:-	अस्मभ्यं, नः	——	——	आह्माँ, आह्माँसि, आह्मातेँ, आमतेँ

पं:-	अस्मत्	अह्मासुंतो	अह्महा	आह्माँहुनि
ष:-	अस्माकं, न:	अह्मं	अह्महँ	आह्माँ
स:-	अस्मासु	अह्मेसु	अह्मासु	आह्मिँ
चान्त:-	——	अह्मेचअ	——	आमच
शब्दयोगी:-	——	——	——	आह्माँ प्रति, आह्मी वांचौनि, आह्माँ तव, इ.इ.

(१) येथें मराठीचीं रूपें अपभ्रंशाशीं जुळतात व महाराष्ट्रीशीं तर कित्येक स्थळीं त्याहून जुळतात.

मजकरितां, मजहून, ह्या रूपांच्या धर्तीवर वर्तमान मराठींत त्याजकरितां, ज्याजकरिता, याजकरितां, तिजकरितां, जिजकरितां, इजकरितां, इजहून, अशीं रूपें केवळ अनुकरणानें होतात.

२७ तूँ

एकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:-	त्वम्	तुम्	तुहुं	तूं
द्वि.:-	त्वाम्, त्वा	तुम्	तइँ, पइँ	तूं, तुज
तृ.:-	त्वया	तुमाइ	तइँ, पइँ	तुवाँ, तुआँ, तुजसिँ-सीँ तुज
च.:-	तुभ्यम्, ते	——	——	तुज, तूज, तुँसिँ-सीँ-सि, तुजसि, तूँत, तुहँत
पं.:-	त्वत्	तुज्झ	तुज्झु, तउँ, तुध्र	तुजहुनि
ष.:-	तव, ते	तुज्झ	तुज्झु	तुज
स.:-	त्वयि	तुइ	तइँ, पइँ	तूं, तुज

सं.:-	——	——	——	तु
चान्त:-	——	*तेच्चअ	——	तुझ
शब्दयोगी:-	——	——	——	तुआँ विण, तुज तव, तूँ वांचौनि, तुज वांचौनि, इ.

तूँ

अनेकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:-	यूयम्	तुह्मे	तुह्मइँ	तुह्मीँ, तुह्मिँ, तुह्मी, तुह्मि
द्वि.:-	युष्मान्,वः	तुह्मे	तुह्मइँ	,, ,, ,, ,,
तृ.:-	युष्माभिः	तुह्मेहिं	तुह्मेहिँ	तुह्मीँ-सिँ
च.:-	युष्मभ्यं, वः	——	——	तुह्माँ-सि तैँ, तुमतैँ
पं.:-	युष्मत्	तुह्मासुंतो	तुह्महँ	तुह्माँहुनि
ष.:-	युष्माकं, वः	तुह्मं	तुह्महँ	तुह्माँ
स.:-	युष्मासु	तुह्मेसु[1]	तुह्मासु	तुह्मिँ
चान्त:-	——	तुह्मेच्चअ	——	तुमच
शब्दयोगी:-	——	——	——	तुह्मीँ वांचौनि, तुह्माँ वांचौनि, तुह्मां तव, इ. इ.

(१) कांहीं थोड्या बाबींत महाराष्ट्रीशीं जुळत नाहीं.

२८ अ व इ

इदम् ह्या संस्कृत सर्वनामाचीं अकारान्त व इकारान्त अंगें होतात. महाराष्ट्रींत, अपभ्रंशांत व मराठींत हि हीं लकबं राहिली आहे.

(१) पुल्लिंग

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	आ	ए
द्वि:-	आ	ए

तृ.:-	एँ, इया, या, यया-सिँ	इहिँ, इही, ईँ-सिँ
च.:-	इया, यया, या-सि-तेँ	इयाँ, याँ,ययाँ-सि-तेँ
पं.:-	इया-,यया-,या-,हुनि	इयाँ-,ययाँ-,याँ-हुनि
ष.:-	इया, यया, या	इयाँ, ययाँ, याँ
स.:-	ईं, इये, ये, इए, इहिँ, इया	ईं, ययाँ, याँ, इहिँ
सं.:-	ए, आ,	एँहो, आँहो
चान्त.:-	ययाच, याच, इयाच	ययाँच, याँच, इयाँच
शब्दयोगी.:-	इया लागि, यया परौतेँ, या प्रति, यया विण	ययाँ परौतेँ, याँ प्रति इ. इ.

(२) स्त्रीलिंग

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	ए	इया, या
द्वि.:-	ए	इया, या
तृ.:-	इया, यिया, या-सिँ	इहिँ-सिँ
च.:-	इये, ये-सि-तेँ	इयाँ, याँ-सि-तेँ
स.:-	इया	इयाँ
चान्त:-	इयेच	इयांच, यांच
सं.:-	ए	आँ हो
शब्दयोगी:-	इये तव, इया विण, इ.	

(३) नपुंसकलिंग

प्र.:-	एँ	इयेँ, येँ, यियेँ
तृ.:-	एँ	इहिँ-हीँ
स.:-	इहीँ, इहिँ, ईँ, इये	इयाँ, याँ

(१) अपभ्रंशांत इदम् चें सप्तमीचें एकवचन इथि असें होतें; त्यावरून मराठी इयें हा शब्द निघाला आहे. एतत् ची सप्तमी एत्थ होते; त्यावरून एथें निघाला आहे. वर्तमान मराठींतील जेथें, जियें; तेथें, तियें;

कोठें (कोध्र), कुठें (कुध्र); ह्या जोडींचा हि इतिहास असा च आहे. (अत्र) अथे हथे, (तत्र) तथे, (यत्र) जथे, (कुत्र) कुथे, कठे, हे शब्द एथें-इथें, तेथें-तिथें, जेथें-जिथें, कोठें-कुठें, ह्या जोड्यांहून अगदीं भिन्न आहेत, व ते वर्तमान कालीं महाराष्ट्रांतील अडाणी लोक योजतात. इदाणिं (स. ए.) पासून दाणिँ (आतां). अतः (स. ए.)=अता=आताँ. अपभ्रंश एवँहिँ=एविँ, तेविँ, केविँ, जविँ, हीं हि, सप्तमीचीं रूपें आहेत.

२९ ए

एतत् सर्वनामापासून महाराष्ट्री व अपभ्रंशद्वारा हें झालें आहे.

(१) पुल्लिंग एकवचन

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	एसो	एहो, एह	हा
द्वि.:—	एअम्	एहु	हा
तृ.:—	एएण	एएण	एणँ, येणँ-सिँ
च.:—	——	——	एया, येया-सि-तेँ
पं.:—	एआहिंतो	एत्तहे	एयाहुनि, येयांहुनि
ष.:—	एअस्स	एअहाँ	एया, येया
स.:—	एत्थ, एअस्सिं	एइँ	एहीँ, एथ, येहीँ, येथ
चान्तः—	——	——	एयाच, येयाच
शब्दयोगीः—	——	——	एणें विण, हा वांचौनि, एया तव

(१) पुल्लिंग अनेकवचन

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	एए	एइ	हे
द्वि.:—	एए	एइ	हे
तृ.:—	एएहिँ	एएहिँ	एहिँ-हीँ, येहिँ-हीँ-सिँ
च.:—	——	——	एआँ, एयाँ, येयाँ-सि-तेँ

पं.:—	एएहिंतो	——	एयाँहुनि, येयाँहुनि
ष.:—	एआण	एआण	एयाँ
स.:—	एएसुं	——	एहीँ, येहीँ
चान्त.:—	——	——	एयाँच, येयाँच
शब्दयोगी:—	——	——	एहिँ विण, हे वांचौनि, एयाँ तव.

(२) स्त्रीलिंग एकवचन

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	एसा, एस	एह	हे
द्वि.:—	एअम्	एहु	हे
तृ.:—	एआए	—	एया, येया, एये
च.:—	——	—	एये
पं.:—	——	—	एयाहुनि
ष.:—	——	—	एया
स.:—	——	—	एये
चान्त.:—	——	—	एयेच

(२) स्त्रीलिंग अनेकवचन

प्र.:—	एआओ	——	एया
तृ.:—	एआहिँ	——	एहिँ
ष.:—	एआण	——	एआँ, एयाँ

(३) नपुंसकलिंग

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	१ एअम्	एहु	एँ, हेँ
	२ एआइँ	——	*एँ, हेँ*

बाकी रूपें पुल्लिंगाप्रमाणें.

(१) वर्तमान मराठींत या (स) व ह्या (स) असे दोन समहाप्राण व अमहाप्राण उच्चार देतात. पैकीं यया पासून या काला आहे;

व एयापासून ह्या झालेला आहे. ए सर्वनामाच्या प्रथमेच्या रूपांना महाप्राण घेण्याची लकब आहेच.

(२) येथें एक विशेष सांगण्यासारखा आहे. इ व ए ह्या सर्वनामांचीं रूपें ईकारान्त पुल्लिंगी शब्दांना, आकारान्त पुल्लिंगी शब्दांना व ऍकारान्त नपुंसकलिंगी शब्दांना विभक्तिप्रत्यय ह्मणून लागतात. कधीं इ चीं रूपें लागतात व कधीं ए चीं रूपें लागतात. उदाहरणार्थः—

(अ) तैसें माझेया भक्तीविण (९-४३२).

ह्या स्थलीं भक्ती हे पद भक्ति ह्या स्त्रीलिंगी शब्दाचें तृतीयेचें एकवचन आहे. भक्ति शब्दाचें विशेषण माझी. माझी भक्ति ह्या विशेषणविशेष्याची एकवचनी तृतीया तीन तऱ्हांनीं होईल. (१) माझिया भक्तीविण, (२) माझेया भक्तीविण. किंवा (३) माझेये भक्तीविण. पैकीं दुसरी तऱ्हा वरील उदाहरणांत आहे.

(आ) तवि माझेये भक्तीविण (९-४२२).

येथें तिसरी तऱ्हा आहे.

तें या नपुंसकलिंगी सर्वनामाचीं षष्ठ्यन्त एकवचनीं दोन रूपें होतातः-(१) तेयाच, (२) तियाच.

पैकीं,

(इ) किं तियाचें पशुत्व वायां झालें (९-४३८).

ह्या उदाहरणांत दुसरें रूप योजिलें आहे.

(ई) आटतिये अलंकारीं.

आटता अलंकार ह्याचीं एकवचनी सप्तमीचीं तीन रूपें होतातः— (१) आटताँ अलंकारीं, (२) आटतेयाँ अलंकारीं, किंवा (३) आटतिये अलंकारीं.

पैकीं तिसरें रूप वरील उदाहरणांत आढळतें.

इतरत्र हि हा च ऊह करावा.

३० त

(१) पुल्लिंग

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	१ सो	सो	तो
	२ ते	ते	ते
द्वि.:—	१ तं	तं	तो
	२ ते	ते	ते
तृ.:—	१ तेण	तं	तेण, तेणेँ-सिँ
	२ तेहिं	तेहिँ	तेहिँ, तेहीँ, तिहिँ-सिँ
च.:—	१ —	—	तेया-सिँतें, तेआ, तेहा, त्या,
	२ —	—	तेयाँ, तेआँ, तेहाँ-सि-तेँ, त्या
प.:—	१ तस्स	तस्सु-तह	तेया, तेआ, तेहा
	२ ताणं	ताण	तेयाँ, तेआँ, तेहाँ
स.:—	१ तम्मि	तद्रु,तहिं,तत्थ.	तेया, तिये, तेथ, तैँ, तिया
	२ तेसु	तहिँ	तेयाँ
चान्तः—	——	——	तेयाच, तेआच, तेहाच, तेयाँच, तेआँच, तेहाँच
शब्दयोगीः—	——	——	तो वांचौनि, तेया तव तेणेँ विण ते वांचौनि, तेयाँ तव, तिहिँ विण तेया अवसरीं, तिया अवसरीं, तिये अवसरीं,

(२) स्त्रीलिंग

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	१ सा	सा	ते
	२ ताओ	ताउ	तिया
द्वि.:—	१ तं	त	ते
	२ ते	ते	तियां

तृ.:—	१ तीए, तीअ	ताए	तिया-सिँ
	२ ताहिं	ताहिँ	तिहिँ-सिँ
च.:—	१ ——	——	तिये-सि-तँ
	२		तियाँ-सि-तँ
ष.:—	१ तिस्सा, तीए, तीअ	तहे	तिये
	२ ताणं	ताण, ताहँ, तहँ	तियाँ
स.:—	१ तीए, तीअ	तीए	तिये
	२ तासु	तहिँ	तियाॅं
चान्तः—	——	——	तियेच तियाॅंच
शब्दयोगीः—	——	——	ते वांचौनि, तिया विना, तिये साठिँ, तिया वांचौनि, तियाँ विना, तियाँ साठिँ

(३) नपुंसकलिंग

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	१ त	त्रं, तु	तेँ
	२ ते	ते	तियेँ, त्येँ, तेँ
तृ.:—	——	——	तेन, तेण, तेणें तिहिँ

बाकी पुल्लिंगाप्रमाणें

(अ) सप्तमीची तैँ व तेथ हीं कालवाचक व स्थलवाचक क्रियाविशेषणें ज्ञानेश्वरींत आहेत.

३१ ज

ज (जो, जी, जें) हें सर्वनाम स—प्रमाणें हुबेहुब चालतें.

३२ क (अपभ्रंश)

(१) नपुंसकलिंग

	एकवचन
प्र:-	कें
द्वि:-	कें
तृ:-	कें, केविं, केवि
च.:-	काँ
प.:-	काँ
स:-	कँ, कई, कहिं, कहीं, केहिं
चान्त:-	कँच, कँहाच

(१) अनेकवचन नाहीं; व स्त्रीलिंग व पुल्लिंग हि नाहीं.

३३ कवण (अपभ्रंश)

(१) ह्या शब्दाचीं कवण, कव्हण, कोण, कोण्ह, कोण्ही, कोणी अशीं रूपें सांपडतात. पैकीं शेवटल्या दोन खेरीज करून बाकींच्यांचीं रूपें पुल्लिंगी अकारान्त, स्त्रीलिंगी ईकारान्त व नपुंसकलिंगी एँकारान्त शब्दांप्रमाणें होतात.

कोण्ही व कोणी ह्यांचीं प्रथमेच्या एकवचनाचीं तिन्हीं लिंगीं रूपें कोण्ही, कोण्हीं, कोण्हि, कोण्हिं, कोणी, कोणीं, कोणि, कोणिँ अशीं होतात. ह्यांना बाकीचीं रूपें नाहीत.

३४ काह (अपभ्रंश)

(१) (चतुर्थी एकवचन) काह्या, (षष्ठी एकवचन) काहा, (सप्तमी एकवचन) काहिं, (चान्त) काहाच, एवढीं च रूपें ज्ञानेश्वरींत सांपडतात.

(२) काहीं, काहिं, काँहिं, काँहीं, काइ, काई, काँइ, काँई, कायि काये, काय, हा शब्द केवळ किंवा प्रश्नार्थक विशेषण आहे. हा तिन्हीं लिंगांना सर्व विभक्तींत सर्व वचनीं लागतो. हा अव्यय नाहीं, कारण विशेषणाप्रमाणे नामांना हा लागतो. हा शब्द अपभ्रंशांतील काइ पासून निघाला आहे.

(३) काइ एक, काहिँ एक, काइ येक, काँइ येक असा हि जोड होतो.

३५ एक, इत्यादि

(१) पुल्लिंग

एक, अनेक, अनेग, आणिक, आन, आनान, एकैक, अमुक, बहुतेक ह्यांचीं पुल्लिगीं प्रथमेच्या अनेकवचनीं अकारान्त किंवा एकारान्त रूपें होतात. जसें, एक–एके, इ. इ. प्रथमेच्या एकवचनीं अकारान्त किंवा उकारान्त रूपें होतात. जसें, एक–एकु. बाकी रूपें अकारान्त पुल्लिंगाप्रमाणें.

(२) स्त्रीलिंग

एकादि शब्दांचीं स्त्रीलिंगी अगे एकि इत्यादि इकारान्त होतात. हे शब्द इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांप्रमाणें चालतात.

(३) नपुंसकलिंग

एकादि शब्द अकारान्त नपुसकलिंगी शब्दांप्रमाणें चालतात.

३६ एर, सर्व, सकल

पुल्लिंग.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:–	एर, एरू, एरु	एर, एरै
	सर्व	सर्व, सर्वै
	सकल, सकलु	सकल, सकलै
	एरएर,	एरएरै

बाकी रूपें अकारान्त पुल्लिंगी शब्दांच्या प्रमाणें.

(१) एर चें स्त्रीलिंग एरि

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:–	एरि, एरी	एरी

(२) सर्व, सकल, हे शब्द तिन्हीं लिंगीं सारखे चालतात.

३७

(१) ऐस, ऐसैस, एवढ, एतुल, एतुक, एउत, एसण

(२) काइस, कैस, कैसैस, केवढ, केतुल, केतुक, केउत, केसण, किउत

(३) जैस, जैसैस, जेवढ, जेतुल, जेतुक, जेउत, जेसण, जिउत

(४) तैस, तैसैस, तेवढ, तेतुल, तेतुक, तेउत, तेसण, तिउत

(५) इवढ, इतुल, इतुक, इउत, इसण, इउल

ह्या पांच वर्गांतील शब्दांचीं रूपें पुल्लिंगी आकारान्त, स्त्रीलिंगी ईकारान्त, व नपुंसकलिंगी एँकारान्त शब्दांच्या प्रमाणें होतात. जसें, ऐसा, ऐसी, ऐसें इ. इ. इ.

(अ)	संस्कृत	अपभ्रंश	मराठी
	ईदृश	अइस	इस*
	कीदृश	कइस	कैस, काइस
	तादृश	तइस	तैस
	यादृश	जइस	जैस
	एतादृश	एआइस	ऐस, एस
	अन्यादृश	अण्णारिस (म.)	अनाइस (अनायासें), अनारिस
		अण्णाइस	
	सदृश	सरिस	सरिस
	सदृक्ष	सरिख	सारिख
		एत्तुल	एतुल
		*इत्तुल	इतुल
		जेत्तुल	जेतुल
		तेत्तुल	तेतुल
		केत्तुल	केतुल
		एत्तिअ	एती-ति
		इत्तिअ	इति-ती
		तेत्तिअ	तेती-ति
		जेत्तिअ	जेती-ति
		केत्तिअ	केती-ति

(आ)	ज्ञानेश्वरी	वर्तमान मराठी

प्रति + क=एतिक=एतुक (इ चा उ होऊन)=

इत्ति + क=इतिक=इतुक	,,	,,	= इतक
तेत्ति + क=तेतिक =तेतुक	,,	,,	= तितक
जेत्ति + क=जेतिक =जेतुक	,,	,,	= जितक
केत्ति + क=केतिक =केतुक	,,	,,	= कितक

एस + ण= एसण
तेस + ण= तेसण
जेस + ण= जेसण
केस + ण= केसण

(इ)

संस्कृत	अपभ्रंश	मराठी
इयत्	एवड	इवढ, इवल (ड=ल)
एतावत्	एआवड	एवढ, एवल
तावत्	तेवड	तेवढ, तिवल
यावत्	जेवड	जेवढ, जिवल
कियत्	केवड	केवढ, किवल

(उ) इतुल=इउल =इवल (तु चा उ होऊन)

केतुक=केउअ=केउत (अ चा लोप व त चें आधिक्य)

(ऊ) 'ल प्रत्यय लागून

एवढाल, इतुलाल, इ. इ.

३८

(१) जेती, तेती, केती, एती हीं सर्वनामें ईकारान्त पुल्लिंग व स्त्रीलिंग ह्यांसारखीं आणि ईकारान्त नपुंसक शब्दांसारखीं चालतात.

३९ (१) संख्यावाचक

एकः— पु. प्र. ए. एकु-एक; अनेक. एक-एके

स्त्री. प्र. ए. एकि-की; अनेक. एकी

न. प्र. ए. एक-एकु; अनेक. एक-एकैं

नकारः— अनेक—अनेक (पु)

अनेकी—अनेगी (स्त्री.)

अनेक—अनेग (न.)

द्वि.:—

पुल्लिंग अनेकवचन.

प्र. द्वि:–	दोनि, दोन्ही, दोनी, दोन्हीॅ, दोघै
तृ. च. ष. स:–	दों, दोहिँ, दोहीॅ, दोहोँ
चान्त:–	दोहीँच

	संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
प्र. द्वि:–	द्वौ	दोण्णि	दोनि
	द्वौ	बेण्णि, बिण्णि	बीणी
	द्वे	बे	बे
	द्विगुण	दुउण	दूण
	द्विधाकार	दोधार	दोधार (री नि· वडुंग, तरवार
तृ:–	द्वाभ्यां	दोहि	दोहिँ–हीँ
पं:–	द्वाभ्यां	दोसुंतो	दोहीँहुनि
ष:–	द्वयो:	दोण्हं	दोहीँ, दोहोँ

त्रि:–

	महाराष्ट्री	मराठी
प्र.: —	तिण्णि	तिनी, तिन्ही, तिन्हीँ, तीघ, तीघै
तृ.:—	तिहि	तिहिॅ-हीॅ
ष.:—	तिण्हं	तिहिँ-हीँ
चान्त:—	——	तिहिॅच

चतुर्:–

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	चत्तारि	चारि	च्यारी, चौघ, च्यान्ही
द्वि.:—	चउओ	—	चौ

तृ.:—	चउहिं	—	चौँहिँ-हीँ
ष.:—	चउण्हं	—	चौँहों, चौँ, चहूँ
चान्तः—	—	—	चौँहींच

पंचन्:-

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	पंच	—	पाँचै
तृ.:—	पंचहिँ	पंचहिँ	पांचीँ
ष.:—	पंचण्हं	पंचहँ	पांचॉ

षष्:—

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	छा	छह	सा, साहै, साही
तृ.:—	छहिं	—	साहिँ
ष.:—	छण्हं	—	साहीँ, साहाँ
चान्तः—	—	—	साहींच, साहाँच

सप्तन्:—

	महाराष्ट्री	मराठी
प्र.:—	सत्त	सात, सातै, सातें (न.)
तृ.:—	सत्तहिँ	सातीँ
ष:—	सत्तण्हं	सातॉं
चान्तः—	—	सातॉंच

अष्टन्:—

	महाराष्ट्री	मराठी
प्र:—	अट्ठ	आठ, आठ
तृ:—	अट्ठहिं	आठिँ-ठीँ
ष:—	अट्ठण्हं	आठॉं

चान्तः— ——— आठाँच

नवम्—

	महाराष्ट्री	मराठी
प्रः—	नव	नौ, नव, नवै
तृः—	नवहिं	नवाँ
षः—	नवण्हं	नवाँ

दशन्

	महाराष्ट्री	मराठी
प्रः—	दह	दाहा, दाही
तृः—	दहहिं	दाहीं
षः—	दहण्हं	दाहाँ

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
११	एआरह	एग्गारह	अक्रा
१२	बारह	बारह	बारा
१३	तेरह	तेरह	तेरा
१४	चोद्दह	चउद्दह	चौदा
१५	* पण्णरह	पण्णरह	पन्द्दरा
१६	सोळह	सोळा	सोळा
१७	* सत्तरह	* सत्तरह	सतरा
१८	———	अट्ठरह	अठरा
१९	———	एगूणविंसा	एकूणविस
२०	———	वीसइ	वीस, विसा (अशिष्ट)
२१	एक्कवीसं	———	एकवीस
२२	बावीसं	———	बावीस
२३	तेवीसं	———	तेवीस
२४	चउव्वीसं	———	चोवीस
२५	पणवीसं	———	पंचवीस

३०	तीसं	———	तीस
३२	बत्तीसं	———	बत्तीस
३५	पणतीसं	———	पसतीस
४०	चालीसं	चाली	० चाळ, चाळी, चाळीस (वर्तमान मराठी)
५०	पण्णासं, पण्णासा, पण्णा, ०पण्णं, ०वण्णं	———	पन्नास
५१	एकवण्णं		एकावन
५३	तेपण्णं		त्रेपन्न
६०	सट्ठिं		साठि-ठ
६१	एकसट्ठिं		एकसट
७०	सत्तरिं, ०हत्तरिं		सत्तर, ०हत्तर
८०	असीइं		ऐंशी
९०	नउइं		नव्वद [नवदश, नवदह], ०नव
१००	१ सअ २ सआइँ		एकस, शंभर [स+भर] दोनि सैं = दोनशें
१०००	सहस्स		सहस्र
१०००००	सतसहस्स		सैं सहस्र, लक्ष, लाख
१००००००००	कोडी		कोडी

(२) क्रमवाचक

महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
पढमिल्ल	पहिल	पहिल, एकसर
बिइज *दोसर	—	बीज दुसर
तइअ *तेसर तिइज	तिइज	तीज तिसर
चउत्थ	चउत्थ	चौथ
पंचम		पाँचव

छट्ठ, *षष्ठम	—	साव, साहाव
सत्तम	सत्तम	सातव
अट्ठम	अट्ठम	आठव
दसम	दहम	दहाव
एकारसम	—	अकराव
		शंभराव
		सहस्राव
		लक्षाव
		कोडियाव } कोट्याव }

(३) अंशवाचक

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
$\frac{१}{४}$ —पाद	पाअ	पाव, पावक (कृत्वा)
$\frac{१}{२}$ —अर्ध	अड्ढ	आड, आडक (निमक) (कृत्वा)
सार्ध	साड्ढ	साड, साडे०
$\frac{३}{४}$ —पादोन	पाअउण	पाऊण, पाऊणक (कृत्वा)
१ $\frac{१}{४}$ —सपाद	सवाअ	सवा, सवाक (कृत्वा)
१ $\frac{१}{२}$ —द्व्यर्ध	दिवड्ढ	दीड, दिडाव (क्रमवाचक), दिडक (कृत्वा)
२ $\frac{१}{२}$ —अर्धतृतीय	अड्ढाइज	अडीच, अडिचाव, अडिचक (कृत्वा)
३ $\frac{१}{२}$ —अर्धचतुर्थ	अद्धुट्ठ	आउट, औट, औटाव, औटक (कृत्वा)

४ $\frac{१}{२}$ ––सार्धपंच	सड्ढ पंच	साडपाँच, साडेपाँच
एकार्ध	एक्कड्ढ	एकाध (धा), एखाद (दा) (व. म.)
१५० —	—	दीडसें

(४)

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
——	एक्कवारं	एकवार
——	एक्कवेल	एकोल
एकदा	——	एकदा
द्विकृत्वा, द्विक	दुक्खुत्तो, दुक्कं (अर्ध मागधी)	दुक, दुर्क (रेफ उसना)
त्रिकृत्वा, त्रिक	तिक्खुत्तो, तक्कं (अर्ध मागधी)	तिक, तिर्क
बहुकृत्वा	बहुहुत्तं	बहूत
चतुष्क	चउक्क	चौक

(५) उजळणी (उज्वलनिका) =परवाचा (फारसी)

एकः द्विकृत्वा द्वौ	=	एके दुर्क दोन
एकः त्रिकृत्वा त्रयः त्रीणि	=	एके तिर्क तीन
एकः द्विगुणः द्वौ	=	एके दूणे दोन
एकः त्रिगुणः त्रीणि	=	एके तिणे तीन
एकः एकेन (गुणितः) एकः	=	एके एकँ एक
दश एकेन दश	=	दहा एकें दहा
दश पंचाभिः (गुणितः)पंचाशत्	=	दहा पाँचीँ पन्नास
दश नवभिः नवतिः	=	दहा नव्वें नव्वद
दश दशभिः शतं	=	दहा दाहीं शंभर
शतं शतानि दशसहस्रं	=	शंभर शंभर दहाहजार (हजार फारसी)

(६) संस्कृत तत्सम रूपें हि ज्ञानेश्वरींत सांपडतात; जसें:–शत, एकादश, प्रथम, षोडस, इ. इ.

४० आत्मन्

आत्मन् शब्दाचे महाराष्ट्रींत अप्प व अप्पण असे दोन अपभ्रंश होतात. त्यांवरून मराठींत आप व आपण असे अपभ्रंश आहेत.

पुल्लिंग

	एकवचन	अनेकवचन
प्र:—	आपु, आपण	आप, आपण
तृ:—	आपें, आपणें	आपीं, आपणीं
च:—	आपा, आपणा	आपाँ, आपणाँ
स:—	आपिँ, आपणिँ	आपीं, आपणीं
चान्त:—	आपाच, आपणाच	आपांच, आपणांच

स्त्रीलिंग

प्र:—	आपि, आपी, आपणी, आपणि	आपी, आपणी

नपुंसकलिंग

प्र:—	आपेँ, आपणेँ	आपीँ, आपणीँ
तृ:—	आपेन, आपें, आपणेन, आपणेँ	आपीँ आपणीँ
स:—	आपाँ, आपणेयाँ, आपणां	आपाँ, आपणाँ

(भाववाचक) आपणपें

प्र:—	आपणपेँ	आपणपीँ
स:—	आपणपाँ	आपणपाँ
चान्त:—	आपणपेयाच	आपणपेयाँच

(आवृत्तिवाचक)

आपाप—पी—पेँ

आपैसा—सी—सेँ

आपुल आंपुला—ली—लेँ

४१ विशेषणविशेष्यविभक्ति

(१) विशेष्याची जी विभक्ति ती च विशेषणाची असते. संस्कृत, महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांचें च अनुकरण मराठी करते.

(२) क्वचित् विशेषण अविभक्तिक राहतें; जसें,

(अ) वाम चरणीं (सप्तमी एकवचन)
(आ) मांट झाडी (प्रथमा एकवचन)
(इ) एरी कडे (चतुर्थी एकवचन स्त्रीलिंग)
(ई) कवणी कडे (चतुर्थी एकवचन स्त्रीलिंग)
(उ) परम गती (प्रथमा एकवचन)
(ऊ) मर्त्य लोका (चतुर्थी एकवचन)
(ऋ) जांत क्षणीं (सप्तमी एकवचन)

४२ वचन

(१) एकवचनाचे व अनेकवचनाचे प्रत्यय ज्ञानेश्वरी मराठींत प्रायः अपभ्रंशद्वारा व क्वचित् महाराष्ट्रीद्वारा आले आहेत, हें मागील तपशिलावरून स्पष्ट आहे. आकारान्त पुल्लिंगी शब्द महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नाहींत. सबब मराठीनें एतत् व इदम् ह्या सर्वनामापासून निघालेल्या ए व अ ह्या सर्वनामांच्या रूपांची मदत प्रत्ययार्थ घेतली आहे. ही गोष्ट होर्न्ले व बीम्स यांना माहीत नव्हती. त्यांना घोडा या आकारान्त शब्दाचें अनेकवचन जें घोडे ह्मणून होतें, त्यांतील ए कसा आला तें कळेना. होर्न्ले ह्मणतो, There can be no doubt, that these so-called nom-plur-forms are elliptic phrases, which must be filled up by supplying some collective noun as लोग, गन (Hoernle, Grammar p. 2 3). अपभ्रंशांत घोडअहे गणु असें षष्ठीचें एकवचन होतें, त्यावरून प्रथमेच अनेकवचन घोडे झालें, असें तो ह्मणतो (Hoernle, Grammar, p. 214). परंतु, हें सर्व गप्पाष्टक आहे, हें सांगावयास नको. बीम्सचा हि प्रकार होर्न्ले सारखा च झाला आहे.

(२) वर्तमान मराठींत ज्याला सामान्य रूप ह्मणतात तें ज्ञानेश्वरी मराठींतील विभक्तिरूपांवरून आलेलें आहे, होर्न्ले ह्मणतो त्याप्रमाणें इतर

गौड भाषांतून वाटेल तेव्हां, वाटेल तसें घेतलेलें नाहीं. वर्तमान मराठींत अकारान्त पुल्लिंगी शब्दांचें सामान्य रूप ज्ञानेश्वरी मराठींतील विभक्तिरूपां-वरून कसें निघालें तें मागें सांगितलें आहे. बाकींच्या कारांचा येथें निर्देश करतों. तृतीयेच्या नीं व नें प्रत्ययांची प्रक्रिया व तत्पूर्वी होणारे इतरविभक्ति-सामान्यरूपसम शब्दाचें सामान्यरूप यांची मोड अकारान्त शब्दांच्या तृती-येच्या रूपाप्रमाणें च आहे.

पुल्लिंग

	ज्ञानेश्वरी रूप	एकनाथी रूप	वर्तमान मराठींतील सामान्य रूप
आकारान्तः—	डोलेया-यॉं	डोलया-यॉं	डोळ्या, डोळ्यॉं
इः—	हरि-री;-रीं-रिं	हरी -रीं	हरी, हरीं
ईः—	विवेकिया-यॉं	विवेकिया-यॉं	विवेक्या, विवेक्यॉं
उः—	गुरु-रू-रुं-रूं	गुरू-रूं	गुरू, गुरूं
ऊः—	बहू, बहुविं	बहू, बहुविं	बहू-बहुवा-बऱ्हा-बहवा; बहूं-बहुवॉं-बऱ्हॉं-बहवॉं

नपुंसकलिंग

	ज्ञानेश्वरी रूप	एकनाथी रूप	वर्तमान मराठींतील सामान्य रूप
अकारान्तः—	पुल्लिंगाप्रमाणें		
इ-ईंः—	पाणिया-यॉं	पाणिया-यॉं	पाण्या-ण्यॉं
उँः—	गोरुवा-वॉं कुंकुवा-वॉं	गोरुवा-वां कुंकुवा-वॉं	गुरा-रॉं कुंक्वा-क्वॉं कुंका-कॉं
एँः—	दिसणेया-यॉं आलेया-यॉं	दिसणेया-यॉं आलया-यॉं आलिया-यॉं	दिसण्या-ण्यॉं आल्या-ल्यॉं

स्त्रीलिंग.

	ज्ञानेश्वरी रूप	एकनाथी रूप	वर्तमान मराठींतील सामान्य रूप
आः—	माला-ले, मालॉं	माले-लॉं	माले-लॉं सासे-सासॉं
इः—	बुद्धि-द्धी, बुद्धीं	बुद्धी-द्धीं	बुद्धी-बुद्धीं

ई:—	देवकी-किया, देवकियॉं	देवकी-किया, देवकियॉं	देवकी-देवक्याँ
			मुंगी-मुंग्याँ
			स्त्री-स्त्रियाँ
			स्त्रिये-स्त्रियाँ
उ:—	धेनू-नूँ	धेनू-नूँ	धेनू-नूँ सासू-सासूँ
ऊ:—	बहू-बहुवे-बहुवा	——	बहुवे-वाँ
	बहूँ-बहुविं-बहुवाँ	——	सासुवे-सासुवाँ

(अ) वर्तमान मराठी अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त शब्दांपासून निघाले असल्यास, आकारान्त किंवा इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांच्याप्रमाणें सामान्यरूपें होतात:—

कींव (कृपा):— किवे—वाँ

मूठ (मुष्टि):— मुठी—मुठीँ

(आ) हळद वगैरे शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त चालतात (कलम २४.)

हळद (हलद्दा, हलद्दी):—हळदे–दाँ; हळदी–दीँ

फांक (फक्की, फक्किका):—फाके–काँ; फाकी–कीँ

डाळ (द्विदला, द्विदला):—डाळे–ळाँ; डाळी–ळीँ

(इ) कित्येक स्त्रीलिंगी शब्द इकारान्त किंवा ईकारान्त आणि उकारान्त किंवा ऊकारान्त असल्यामुळें, दोन्हींप्रमाणें चालतात:—

सासु:—	सासू—सूँ
सासू:—	सासवे—सासवाँ
सासा:—	सासे—सासाँ
स्त्रि:—	स्त्री—स्त्रीँ
स्त्री:—	स्त्रिये—यॉं

(उ) सर्वनामांचें सामान्यरूप.

	ज्ञानेश्वरी	एकनाथी	वर्तमान मराठी
अ, इ:-	इया, यया, या, इये, ये इ. इ.	या, इया	या(पु. न.), इ (स्त्री.)
	इयाँ, ययाँ, याँ इ. इ.	याँ, इयाँ	याँ (पु. स्त्री. न.)
ए:-	एआ, एया;	या, एया	ह्या (पु. न.), हि (स्त्री.)
	एआं, एयाँ	याँ, एयाँ	ह्याँ (पु. स्त्री. न.)
त:-	तेया, तिये, तिया,	तया, तये	त्या (पु. न.), ति(स्त्री.)
	तेयाँ, तियाँ, इ. इ.	तयाँ, तियाँ	त्याँ (पु. स्त्री. न.)
जैस:-	जैसेन, जैसेया, इ. इ.	जैसया, जैसिया	जशा, जश्या
	जैसेयाँ, जैसियाँ, इ.	जैसयाँ, जैसियाँ	जशाँ, जश्याँ

याचप्रमाणें अशा, तशा, कशा, इ. इ. इ.

सारांश, वर्तमान मराठींतील सामान्यरूप ज्ञानेश्वरी मराठींतील विभक्तिरूपांवरून निपजलें आहे. भाषेचा एकविधतेकडे कल आहे.

(ऊ) अनेकवचनाचा अनुनासिक ज्ञानेश्वरकालीं होता. शक ११२८ तील चांगदेवाच्या पाटण येथील शिलालेखांत तो आहे. त्यावरून, हा अनुनासिक फारसीचा संसर्ग होण्याच्या पूर्वी मराठींत आला. अर्थात्, संस्कृतांतील षष्ठीच्या व द्वितीयेच्या आन् पासून याची उत्पत्ति आहे यांत संशय नाहीं.

४२ लिंग

ज्ञानेश्वरींत खालील शब्दांचीं लिंगें महाराष्ट्रींतल्याप्रमाणें होतात, संस्कृतांतल्याप्रमाणें होत नाहींत.

संस्कृत	महाराष्ट्री	ज्ञानेश्वरी	वर्तमान मराठी
प्रावृष् (स्त्री.)	पाउस (पु)	पाऊस (पु.)	——
शरत् (स्त्री.)	सरअ (पु.)		सरा (पु) सराई (स्त्री.)
जन्मन् (न)	जम्म (पु.)	जन्म (न.)	जन्म (पु.)

शिरस् (न.)	शिर (पु.)	शिर (न.)	शिर (पु. न.)
नयन (न.)	णअण (पु.)	——	नयन (पु.)
देह (पु.)	——	देह (न.)	——
गरिमन् (पु.)	गरिमा (स्त्री.)	गरिमा (स्त्री.) गरिवँ	——
महिमन् (पु.)	महिमा (स्त्री.)	महिमा (स्त्री.)	महिमा (स्त्री.)
अंजलि (पु.)	अंजली (स्त्री.)	अंजलि (स्त्री.)	अंजुळी (स्त्री.)
चौर्य (न.)	चोरिआ (स्त्री.)	चोरी (स्त्री.)	
निधि (पु.)	निधि (स्त्री. पु.)	निधि (स्त्री. पु.)	
ग्रंथि (पु.)	गंटी (स्त्री.)	गांठि (स्त्री.)	
बाहु (पु.)	बाहा (स्त्री.)	बाहा (स्त्री.)	
		आदि (स्त्री.)	
		दुर्ग (न.)	
		स्नेह (न.)	
		वस्तु (स्त्री.)	
		रोमा (स्त्री.)	
		बली (स्त्री.)	
राजत्वं (न.)	राणिमा (स्त्री.)	राणिव (स्त्री.) इ. इ. इ.	

ह्या हि बाबींत मराठीचा स्वभाव महाराष्ट्री व अपभ्रंश यांच्याप्रमाणें आहे.

षष्टमान्हिक समाप्त

क्रियाविभक्तिप्रत्ययेतिहास

सप्तमान्हिक

४४ कर्तरि स्वार्थे

वर्तमाने लट्

परस्मैपदं अनिट्

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
उत्तमपुरुष	१ हसामि	हसउँ	हसैं, हसौं
	२ हसामो-मु	हसहुँ	हसों, हसूँ

मध्यमपुरुष	३ हससि	हससि—हि	हससि
	४ हसह	हसहु	हसा
प्रथमपुरुष	५ हसइ	हसइ	हसे
	६ हसति	हसँहि	हसति

परस्मैपदं अनिट्

१:—जाणँ, लाजँ, नाचरँ, भियँ, पाहें, जुगें, बोलँ, नेवें, ह्मणों, देखौं

२:—जाणों, नेणों, पूसों, पाहों, बोलों, नेघों

३:—जाणसि, सांघसि, पवसि, गोलससि, परियससि, सूंसि, देँसि, घेँसि, होँसि

४:—जाणा, सांघा, बोला

५:—देखे, ह्मणे, पडे, पवे, चढे, नेणे, दीसे, पावे, रुपे, हसै, सिवै, दे, घे, देई, घेई, ह्मणो

६:—फूटति, भेटति, लगति, मिरवति, पवति, ठाकति, पींथि, जींथि, तराति, आहाति, नेंघति, वीकेति, नव्हाति, साहाति, टॉति, आथि, ह्मणथि, दीसथि, वीथि, लाहोति, करति, होंति

कित्येक एकाक्षरी धातू प्रथमपुरुषीं अनेकवचनी नि बद्दल थि घेतात. कित्येक धातू प्रथमपुरुषीं अनेकवचनीं उपान्त्य अ चा आ किंवा ए करतात.

कित्येक धातू प्रथमपुरुषीं एकवचनीं ऐ हा अन्त्य स्वर ए बद्दल घेतात. कित्येक धातू प्रथमपुरुषीं अनेकवचनी उपान्त्य अ किंवा आ वर अनुनासिक ठेवतात. हा अनुनासिक संस्कृतांतील अनुस्वाराचा वंशज आहे.

एकाक्षरी धातू

पी:—१ पिए. २ पिओँ. ३ पीसि. ४ पिया. ५ पीए. ६ पींति—थि

पा:—१ पाए. २ पावों. ३ पासि. ४ पा. ५ पाए. ६ पांति—थि

ए:—१ एई, ए, एँ २ एवों ३ एसि. ४ एया. ५ एई, ए. ६ एंति—थि, यंति.

न+ए–१ नैएँ-येँ २ नैएवाँ. ३ नैयेसि. ४ नैया. ५ नैए, नये ६ नैयंति, नएं-
नएँ नैये, नए. ति, नयंति

न+दे–१ नेंदी. २ नेंदों. ३ नेंदिसि. ४ नेंदा. ५ नेदी. ६ नेंदिति

जे धातू प्रथमपुरुषाच्या अनेकवचनीं प्रत्ययांपूर्वी इडागम घेतात, त्यांना येथें सेट् म्हटलें आहे; जसें:–करिति

जे इडागम घेत नाहींत ते अनिट्; जसें:- हसति

जे विकल्पानें इडागम घेतात ते वेट्; जसें:–मानति, मानिति

लट्मध्यें मराठीनें अपभ्रंशाला सोडून महाराष्ट्रीचें जास्त अनुकरण केलें आहे. लिङ्, लोट, व लङ् मध्यें हि महाराष्ट्रीचें च मराठीनें अनुकरण केलेलें आढळतें. ह्याचा अर्थ इतका च कीं हेमचंद्र ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण देतो त्याहून निराळा अपभ्रंश महाराष्ट्रांत होता. त्या निराळ्या अपभ्रंशापासून ज्ञानेश्वरी मराठी निष्पन्न झाली आहे. हा निराळा अपभ्रंश महाराष्ट्रीहून इतका थोडा भिन्न असावा कीं त्याला अपभ्रंश असें भिन्न नामाभिधान हि शोभत नाहीं. ही टीका कृदन्तांना हि लागते. सारांश, एकंदर पुरावा पहातां, ज्ञानेश्वरी मराठी किंचित् उच्चारांत फेरबदल झालेल्या अपभ्रंशापासून निघाली आहे, हेमचंद्राच्या अपभ्रंशापासून निघालेली नाहीं, असें विधान करण्याकडे प्रवृत्ति होते.

वर्तमान मराठींत हा लट् कवितेंत येतो; बोलण्यांत क्वचित् येतो.

स्वार्थे, कर्मणि, भावे, प्रयोजक व सन्नन्त हे सर्व धातुसंज्ञक आहेत, व ह्यांना लडादि होतात. तेव्हां धातूंची सिद्धि प्रथम देऊन नंतर लकार दिले पाहिजेत. परंतु, येथें प्रथम स्वार्थे लकार दिले आहेत व नंतर कर्मणि, भावे, प्रयोजक व सन्नन्त धातूंची सिद्धि कशी होते ती सांगितली आहे.

परस्मैपदं सेट्

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
उ. पु.	१ करिमि, करेमि	करिमि, करउँ	करीँ
	२ करेमो	करहुँ	करूँ
म. पु.	३ करेसि	———	करिसि
	४ करेह	———	करा

प्र. पु. ५ करेइ	———	करी
६ करेंति	———	करिति

परस्मैपदं सेट्

१:— मानीँ, गीलीँ, स्रजीँ, धरीँ, संहारीँ

२:— मानूँ, गीलूँ, स्रजूँ, धरूँ, संहारूँ

३:— भविसि, संडिसि, विचारिसि, मनिसि, चिंतिसि

५:— दावी, उठी, घाली, नेंदी, अर्पी, त्यजी, फेडी, ग्रासी

६:— लिहिति, सेविति, आप्लविति, नित्रडिति, रुणझुणिति, सूचीति, करीति.

आत्मनेपद अनिट्

महाराष्ट्री	मराठी
१ मण्णे, मणे (मन्ये)	मणे, ह्मणे
५ लग्गए, अंदालए,	लगे, लागे, अंदोले
झिज्जए, खिज्जए (क्षीयते)	झिजे, खिजे,
कुप्पए, तीरए	कोपे, तरे
६ गज्जंते, शोभंते	गाजते, शोभते
वाजंते, युध्यन्ते	वाजते, जुझंते

तियें मुकुटीं कुसुमें सुगंधें । शोभते भलीं ॥१८॥ (अ. १ ला)

सेट् व अनिट् या दोन्ही वर्गांत सकर्मक व अकर्मक धातू येतात. आत्मनेपदाचीं कांहीं रूपें ज्ञानेश्वराच्या कालीं होतीं.

४५ विधिलिङ्

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
१	नमेयं	णमेज्जा—ज्ज, णमेज्जामि	———	नमिजे
२	नमेम	णमेज्जाम	———	नमिजे
३	नमेः	णमेज्जा, णमेज्जासि, णमेज्जासु	णमी, णमिज्जसु	नमी, नमिजे, नमिजसु

४	नमेत	णमेज्जाह	णमेज्जहु	नमिजे
५	नमेत्	णमेज्जा—ज्जइ	णमेज्ज	नमिजे
६	नमेरन्	णमेज्जा—ज्ज	——	नमिजे

वर्तमान मराठींत विधिलिङ् चांगला राहिला आहे.

	वर्तमान मराठी	महाराष्ट्री
१	मी जाइनजा, खाइनजा, जेवेनजा	जाजा, खाज्जा, जेमेज्जा
२	आह्मी जाउँज्जा, खाऊँज्जा, जेवूँज्जा	जाज्जाम,खाज्जाम,जेमेज्जाम
३	तूं जाज्जा, खाज्जा, जेवज्जा	जाज्जा, खाज्जा, जेमेज्जा
४	तुह्मी — —— ——	जाज्जाह, खाज्जाह,जेमेज्जाह
५	तो खाज्जाइ, जाज्जाइ, जेवज्जाइ,	जाज्जइ, खाज्जाइ, जेमेज्जइ
६	ते खाज्जातील, जाज्जातील, जेवज्जातील	जाज्जा, खाज्जा, जेमेज्जा

अलीकडील दादोबादि मराठी वैय्याकरण विधिलिङ् चा हा ज्जा प्रत्यय जा कल्पून सहाय क्रियापद समजत. मराठींत उच्चारांत सदा द्वित्त ज्जा येतो, हें त्यांनीं लक्ष्यांत घेतलें नाहीं. वर्तमान मराठींत अनुकरणानें जाईन, जातील, अशीं रूपें जा हा स्वतंत्र सहायधातु कल्पून होतात. त्यानें ही दादोबादिकांची दिशाभूल झाली. ज्ञानेश्वरींत तिन्ही पुरुषीं व दोन्ही वचनीं एक जेकारान्त च रूप आढळतें. फक्त मध्यमपुरुषाच्या एकवचनी क्वचित् ज्जसु हा प्रत्यय आढळतो, किंवा ईं हा प्रत्यय आढळतो; जसें करिजसु, दीजसु, करीँ, देईँ, धरीँ, ठेवीँ, विचारीँ इ. इ. इ. (तूं) जाज्जा, खाज्जा ह्यांचे उच्चार खात्‌जा जात्‌जा असे हि सध्यां करतात.

करिजे, जाणिजे, होइजे, हरिजे, पाहिजे, कथिजे, धरिजे, घेपिजे, राखिजे, जीविजे, निरखिजे, सेविजे, हाणिजे, गाइजे वगैरे शेकडों रूपें विधिलिङाचीं ज्ञानेश्वरींत आहेत.

हा लिङ् बीम्स व होर्न्ले यांना ओळखतां आला नाहीं.

४६ आज्ञार्था लोट्

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
१	हसामु, हसमु	——	हसोँ, हसूँ

२	हसामो, हसंह्म, हसेह्म	हसाहुँ	हसोँ
३	हस, हससु, हसेहि	हसु, हससु, हसेहि	हसीँ, हस, हससु
४	हसह	हसहु, हसेहु	हसा, हसाँ
५	हसउ	हसउ	हसो
६	हसंतु	हसंतु, हसहिँ	हसतु

१ ह्मणोँ, वानूँ, गणूँ, देखोँ

२ ह्मणोँ, वानूँ, गणोँ, देखोँ

३ करीँ, जाण, कर, जाणैँ, आइक, आइकैँ (आइकेइँ=आइकेहि) पाहे, उपसाहे, देख, जाणसु, देईं, दे

४ देखाँ, अवधारा, आइकाँ, परियसाँ, करा, देयाँ, घेयाँ, नेयाँ

५ जलो, फीटो, सूटो, असो, अवधारिजो, देओ, घेओ, जिओ, करो, करू

६ देँतु, करितु, असतु, मारितु, घेँतु, एँतु, जीँतु, पीँतु–थु

करसु, कीजसु वगैरे रूपें आत्मनेपदीं आहेत.

वर्तमान मराठींत (१) हसों, (२) हसों, (३) हस, (४) हसा, (५) हसो, (६) हसोत, अशीं रूपें होतात.

४७ अनद्यतनभूते लङ् (सेट् व अनिट्)

	संस्कृत	प्राकृत	मराठी
१	आसम्, अहसम्	आसिं	(असँ) असें, (हसँ) हसें, करीँ
२	आस्म, अहसाम	आसीमो–आसीमु	असोँ, हसोँ, करूँ
३	आसीस्, अहसस्	आसि, आसीस्	असस, हसस, करीस
४	आस्थ, अहसत	————	असा–साँ; हसा–साँ, कराँ
५	आसीत्, अहसत्	आसि	आत्मनेपद–असे, हसे, करी परस्मैपद–असत, हसत, करीत
६	आसन्, अहसन्	————	असत, हसत, करीत

लङ् पुढें असतां, संस्कृतांत धातूंच्या मागें जो अडागम होतो, तो मराठींत होत नाहीं; प्राकृतांत हि क्वचित होई. न होण्याकडे च प्राकृतांत प्रवृत्ति होती, ती मराठीनें अनपवाद कायम केली. भूतार्थे विहितस्य प्रत्यस्य स्थाने स्वरान्तात् ही, सी, हीअ इत्येत आदेशा भवति; व्यंजनान्ताद्धातोः परस्य भूतार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने इअ आदेशो भवति. अडागमलोपो विकल्पेन भवति; यथा:—

अकार्षीत्	=	कासी, काही, काहीअ, अकासी
अस्थात्	=	ठासी, ठाही, ठाहीअ, अठासी
अग्रहीत्	=	गेण्हिअ

वैदिक लेट् मध्यें हि कधीं कधी अडागम होत नसे.

ह्या लङ् ला दादोबा रीतिभूत ह्मणे व तो मराठींतील जुन्या वर्तमाना-पासून ह्मणजे लट् पासून निघाला, असें प्रतिपादी.

उदाहरण:—

तवं कृष्णु ह्मणे पांडुसुता । तो वैवस्वतु जे होता ।
तें आह्मीं नसों ऐसी चित्ता । प्रतीति तुज ॥ ४० ॥

(अध्याय ४ था)

येथ ह्मणे (प्रथमपुरुप एकवचन) व नसां (उत्तमपुरुप अनेकवचन) अनद्यतनभूते लुङ् चें आहे.

तेथ तीन्ही लोक डंडलित । मेरुमदार आंदोलत ।
समुद्रजल उसलत । आकाशवेन्ही ॥ १५५ ॥

(अध्याय १ ला)

येथें डंडलित, आंदोलत हीं लुङ् चीं प्रथमपुरुप अनेकवचनाचीं रूपें आहेत; व उसलत हें प्रथमपुरुपाचे एकवचन आहे.

१ अहसम् पासून मराठी (अ)हसॅ. अन्त्य ॲ चा ऍं करण्याचा मराठीचा स्वभाव. तदनुरोधाने हसॅ. हसॅ असा उच्चार अशिष्ट अद्यापि करतात.

२ अहसामु पासून (अ)हसाउँ, हसों.

३ अहसस् पासून (अ)हसस

४ अहसह पासून (अ)हसा

५ अहसत् पासून (अ)हसत किंवा (हसअ=हस=हसे) हसे (हस उच्चार अशिष्ट लोक करतात).

६ अहसन् पासून (अ)हसॅंत, हसत

दादोबा, गोडबोले, बीम्स, व होर्न्ले हे सर्व ह्या लङ् ला लट् समजत. परंतु असमि (लट्) व असम (लङ्) आणि हसंति (लट्) व हसत (लङ्) ह्यांतील भेदाचें कारण काय, हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न त्यांनीं केला नाहीं.

वर्तमान मराठींत (१) हसें, (२) हसों, (३) हसस, (४) हसा, (५) हसे, (६) हसत, अशीं रूपें होतात.

हा लङ् वर्तमान मराठींत फार योजतात.

४८ भूते लुङ्

लुङ् चा मागमूस मराठींत बिलकुल राहिलेला नाहीं. एक रूप मात्र राहिलें आहे. तें होत्था हें होय. हें अर्धमागधींतील आहे. परंतु मराठींत ज्या अर्थी तें अद्याप आहे, त्या अर्थी महाराष्ट्रींत हि असावें.

अभूत् =अहोत्था=होत्था=होथा=होता=हॉता.

४७ व्या कलमांतील "तो वैवस्वतु जैं होता" ह्या चरणांतील होंता हें रूप लुङ् चें आहे.

भवत् पासून झालेलें जें वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषण 'होंत' त्याच्या धर्तीवर ह्या लुङ् 'होता' रूपाचीं तिन्हीं लिंगीं होंता, होंती, होंतें, अशीं रूपें अनुकरणानें ज्ञानेश्वरकालीं च झालीं. ह्मणजे ह्या रूपाच्या उगमाची आठवण ज्ञानेश्वरकालीं च बुजून कित्येक शतकें झालीं होतीं.

(लुङ्) होत्था=होता हें रूप बीम्स व होर्न्ले यांना माहीत नाहीं.

हें रूप वर्तमान मराठींत शाबूत आहे.

४९

अनद्यतनपरोक्षभूते लिट् मराठींत नाहीं. महाराष्ट्रींत किंचित् होता; ह्मणजे एखाद्या धातूचें एखाददुसरें रूप होतें. तसे च मराठींत अस, आह धातूचें आहा असें अनद्यतनभूते लिट् चे रूप आहे; जसें:—

तो विश्वासें मारितां रिपु । निवटूनि घातला दर्पु ।
आणि जेयाचा आहा कंपु । तापसासि ॥१०५१॥ (अ. १८)

ह्मणजे ज्यामुळें तापसांना कंप झाला.

	संस्कृत	मराठी
१	आस	
२	आसिम	
३	आसिथ	
४	आस	
५	आस	आह (उच्चारदार्ढ्यार्थ आहा)
६	आसु:	

अनद्यतनपरोक्षभूते लिट् चें साऱ्या ज्ञानेश्वरींत हें एक च रूप आहे. हें रूप वर्तमान मराठींत नाहीं.

५० प्रायो भूते निष्ठान्तप्रयोग एव प्राकृते दृश्यते.

महाराष्ट्रींत क्त व क्तवतु प्रत्यय लागून झालेलीं धातुसाधित विशेषणें भूतकालाचें बरें च काम करीत. तो च कित्ता मराठीने—ह्मणजे महाराष्ट्रीच्या नातीनें—गिरविला आहे. लङ् च्या बरोबरीने क्त व क्तवतु प्रत्यय लागून झालेलीं धातुसाधितें मराठींत भूतक्रियादर्शनार्थ योजतात. ह्या क्त व क्तवतु प्रत्ययांचा प्रपंच योग्य स्थलीं पुढे विस्तारानें केला आहे.

५१ अनद्यतनभविष्यति लुट्

	सस्कृत	मराठी
१	पूरयितास्मि	पुरविताहें, पुरवितों (वर्तमान मराठी)
२	पूरयितास्मः	पुरविताहों, पुरवितों (व. म.)
३	पूरयितासि	पुरविताहासि, पुरवितासि, पुरवितास (व. म.)
४	पूरयितास्थ	पुरविताहाँ, पुरवितॉ (व. म.)
५	पूरयिता	पुरविता, पुरविता (व. म.)
६	पूरयितारः	पुरविते, पुरविते—पुरवितेति (व. म.)

कंसांतील रूपें वर्तमान मराठींत भूतहेतुहेतुमद्भावे योजितात:
जसें, जर मी जातों तर तो येता.

संस्कृतांत हा काळ संयुक्त आहे. पूरयितृ ह्या नामाच्या प्रथमेच्या एकवचनाला अस् धातूच्या वर्तमानकालाचीं रूपें उत्तम व मध्यम पुरुषीं लावतात व प्रथम पुरुषीं लावीत नाहीत आणि प्रथम पुरुषाच्या अनेकवचनीं नामाचें प्रथमेचें अनेकवचन योजतात. तो च प्रकार हुबेहुब मराठींत होतो. हा लुट् बीम्स व होर्न्ले याना माहीत नाहीं. वर्तमान मराठी कवितेत हें रूप योजतात; बोलण्यांत क्वचित् येतें.

५२ भविष्यति लृट् अनिट्

	संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
१	हसिष्यामि	हसेहिमि	हसेँ+ल=हसैन
२	हसिष्याम:	हसेहिमो	हसूँ+ल=हसूँ
३	हसिष्यसि	हसेहिसि	हससि + ल=हससील
४	हसिष्यथ	हसेहित्था, हसेहिह	हसा + ल=हसाल
५	हसिष्यति	हसेहिइ	हसेइ+ल=हसैल
६	हसिष्यंति	हसेहिंति	हसति + ल=हसतील

भविष्यति लृट् सेट्

	महाराष्ट्री	मराठी
१	करिस्सामि, करिहिमि	करीँ + ल=करीन
२	करिस्सामो–मु, करिहिमो	करूँ + ल=करूँ
३	करिस्ससि, करिहिसि	करिसि+ल=करिसील
४	करिस्सथ, करिहित्था	करा + ल=कराल
५	करिस्सइ, करिहिइ	करी + ल=करील
६	करिस्सति, करिहिति	करिति+ल=करितील

करिहिमि=करिइइँ=करीँ

करिहिमु=करिइउँ=कर्‍युँ=करूँ

करिहिसि=करिइसि=करिसि

करिहित्था=करिइहा= कर्‍या=करा

करिहिइ=करिइइ=करी

करिहिति=करिइति=करिंति=करिति

अशी लुट् चीं महाराष्ट्रीपासून मराठींत रूपें निपजतात. तीं लट् च्या रूपांसारखीं च कानाला भासतात. तेव्हा लट्रूपे व लुट्रूपे ह्यांतील भेद दाखविण्याकरिता मराठीनें लुट्च्या रूपाना स्वार्थें ल प्रत्यय ज्ञानेश्वरकाली विकल्पानें लावला. विकल्पाने लावला असे ह्मणण्याचे कारण की, ल प्रत्ययाखेरीज साधीं लुट् चीं रूपें ज्ञानेश्वरीत सांपडतात. शक ११२८ तील पाटण येथील शिलालेखांत उघटे व वाहति ही रूपे ल प्रत्ययाखेरीज लुट् चीं आहेत. स्वार्थें ल लागतो, हे बीम्स व होर्न्ले यांना सोपपत्तिक सांगतां आलें नाहीं.

वर्तमान मराठीत (१) हसेन, (२) हसूं, (३) हसशील, (४) हसाल, (५) हसेल, (६) हसतील, अशी रूपे होतात. हा लट् वर्तमान मराठींत फार योजतात.

५३ हेतुहेतुमद्भावे लृङ्

	संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
१	अकरिष्यम्	करिस्सम्	करीँ+इल=करीन
२	अकरिष्याम	करिस्सामु	कर्‍यूं=करूँ+इल=करूँ
३	अकरिष्यस्	करिस्सस्	करिस+इल=करिसील
४	अकरिष्यत	करिस्सह	कर्‍या=करा+ल=कराल
५	अकरिष्यत्	करिस्सइ	करी+इल=करील
६	अकरिष्यन्	करिस्सन्त	करित+इल=करितील

भूतकालांतल्याप्रमाणें येथें हि अडागमाचा लोप झालेला आहे. लुट् चीं व लृङ् ची रूपें सारखीं च दिसतात, इतकें च की अर्थांत भेद आहे.

यद्यहमिदमकरिष्यम्=जर मी हे करीन, ह्या वाक्यांत करीन हें लृङ् चें रूप आहे. हा लृङ् बीम्स व होर्न्ले यांना माहीत नाहीं.

येणेप्रमाणें, (१) वर्तमाने लट्, (२) विधिलिङ्, (३) लोट्, (४) अनद्यतनभूते लङ्, (५) भूते लुङ्, (६) अनद्यतनभविष्यति लुट्, (७) भविष्यति लृट्, व (८) क्रियायाः अनिष्पत्तौ हेतुहेतुमद्भावे लृङ्, असे आठ लकार महाराष्ट्रीद्वारा मराठींत उतरले आहेत. पैकीं भूते लुङ् चें होत्था=होता

एवढें एक च रूप राहिलें आहे. भविष्यति लट् व लङ् यांचीं रूपें दिस- ण्यांत व बोलण्यांत एक च भासतात; परंतु त्यांचे उगम अगदीं निरनिराळे आहेत. वर्तमाने लट् मध्यें परस्मैपद व आत्मनेपद आहे. विधिलिङ् व लोट् यांत हि मध्यमपुरुषाच्या एकवचनीं आत्मनेपद आहे. वर्तमाने लट् आणि भविष्यति लट् व लङ ह्यांत कित्येक धातू प्रत्ययांच्या पाठीमागें इडागम घेतात व कित्येक घेत नाहींत. इडागम घेणाऱ्या धातूंना सेट् व न घेणाऱ्यांना अनिट् ह्मटलें आहे. कित्येक धातू वेट् ह्मणजे इडागम विकल्पानें घेणारे हि आहेत. जसें:—

तो करी— सेट्
तो उपकरे—अनिट् } वेट्

हा इडागम घेण्याचा व न घेण्याचा किंवा विकल्पानें घेण्याचा गुण मराठीनें महाराष्ट्रीपासून घेतला आहे. महाराष्ट्रींत हस् चें हसेमि व कृ चें करिमि किंवा करेमि अशीं रूपें कां होतात, तें उलगडण्याचें काम येथें अप्रस्तुत आहे. परंतु, हा प्रश्न प्राकृत भाषांच्या ऐतिहासिक व्याकरणांत विचार करण्यासारखा आहे. (१) लट्, (२) लिट्, (३) लुट्, (४) लट्, (५) लेट्, (६) लोट्, (७) लङ्, (८) लिङ्, (९) लुङ्, व (१०) लङ्, असे मूळचे दहा लकार. पैकीं वैदिक लेट् संस्कृतांत लोप पावला होता. लिट् महाराष्ट्रीत बहुतेक लुप्त झाला होता; आणि लुङ् हि लोपत च होता. विधिलिङ् व आशीर्लिङ् महाराष्ट्रींत एक झाले होते. त्यामुळें (१) लट्, (२) लिङ् (३) लोट्, (४) लङ्, (५) लुङ्, (६) लुट्, (७) लट् व (८) लङ्, असे आठ च लकार ज्ञानेश्वरी मराठींत दृष्टीस पडतात.

५४ कर्मणि व भावे.

पहिला प्रकार.

संस्कृतांत कर्मणि धातूंस य, इय प्रत्यय लागतात. तत्स्थानीं महाराष्ट्रींत प्रायः ज्ज, इज्ज आदेश होतो. त्याचा मराठींत ज आदेश होतो:

क्रियय=करिज्ज=करिज

गम्य=गमिज्ज=गमिज

क्रिय=क्रिज्ज =कीज

करिज, गमिज, कीज ह्या कर्मणि धातूंना बहुतेक सर्व लकार होतात.

कर्मणि गम्

गम्य=गमिय=गमिज्ज=गमिज

लट्

	महाराष्ट्री	मराठी
१	गमिज्जामि	गमिजँ
२	गमिज्जामु	गमिजों
३	गमिज्जसि	गमिजसि
४	गमिज्जह	गमिजा
५	गमिज्जइ	गमिजे
६	गमिज्जंति	गमिजति

विधिलिङ्

१	गमिज्जेज्जा	गमिजे
३	गमिज्जेज्जासु	गमिजसु
६	गमिज्जेज्जा	गमिजे

लोट्

१	गमिज्जामु	गमिजों
५	गमिज्जउ	गमिजो
६	गमिज्जंतु	गमिजतु

लट्

१	गमिज्जिहिमि	गमिजैन
५	गमिज्जिहिइ	गमिजैल
६	गमिज्जिहिंति	गमिजतील

कांहीं धातूंचीं कर्मणि रूपें

१ हरिसिज्जइ = हरिषिजे　　३ होईज्जइ= होइजे

२ आरुव्विज्जइ= आरविजे　　४ अनुभविज्जइ= अनुभविजे

५	धरिज्जइ=	धरिजे	१३	बुझिज्जइ =	बुझिजे
६	जरिज्जइ=	जरिजे	१४	ठाविज्जइ=	ठेविजे
७	तरिज्जइ=	तरिजे	१५	गेण्हिज्जइ=	घेइजे
८	हरिज्जइ=	हरिजे	१६	भणिज्जइ=	ह्मणिजे
९	दिज्जइ=	दीजे	१७	करिज्जइ=	करिजे
१०	रमिजइ=	रमिजे	१८	जिइज्जइ=	जीजे (जीव्)
११	लहिज्जइ=	लाहिजे	१९	जिणिज्जइ=	जीणिजे (जी)
१२	च्छिविज्जइ=सिविजे (स्पृश्)		२०	भिज्जइ=	भिजे
			२१	जाणिज्जइ=	जाणिजे, नेणिजे

वर्तमान कृदन्तः— गमिजत (ता–ती–तें)

भूत कृदन्तः— गमिजेल (ला–ली–ले)

भविष्य अव्ययी कृदन्तः— गमिजतां

वर्तमान गद्य मराठींत हीं रूपें नाहींत; लुप्त झालीं. जाणिजे, ह्मणिजे, ह्मणजे वगैरे एखाददुसरें रूप राहिले आहे. परंतु, वर्तमान पद्यांत हीं रूपें येतात.

ह्याचा अर्थ इतका च कीं, पद्यांत पांच सहाशें वर्षांपूर्वींचीं रूपें योजिलेलीं चालतात. ह्या दृष्टीनें पहातां, संस्कृत नाटकांत, महाराष्ट्री पद्यांत व सौरसेनी गद्यांत योजिलेली ज्या अर्थी आढळते, त्या अर्थी महाराष्ट्री सौरसेनीहून वृद्ध असावी, असे ह्मणणें भाग पडते. ऐतिहासिकदृष्ट्या पहातां सौरसेनी महाराष्ट्रीहून प्राचीन आहे. प्रथमदर्शनी हा विरोधसा भासतो खरा, परंतु, ह्याला उत्तर आहे; तें असे कीं, राजकीयदृष्ट्या महत्वाची व सर्वसामान्य भाषा कवितेंत योजून, सर्व देशांतील व प्रांतांतील श्रोत्यांना आपली कविता सारखी च कळावी, असा कालिदासादि कवींचा आशय असावा.

५५ कर्मणि व भावे

दुसरा प्रकार

महाराष्ट्रींत धातूला व्व किंवा व प्रत्यय लागून कर्मणि व भावे रूपें होतात. त्यांपासून मराठींत व प्रत्यय लागून कर्मणि व भावे रूपें होतात. भावे रूपें प्रथमपुरुषीं एकवचनीं तेवढीं चालतात. हा गुण मराठीनें संस्कृतापासून

घेतला आहे. मराठींत कर्ता प्रायः चतुर्थ्यन्त किंवा चकारान्ताच्या तृतीयान्त असतो.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भूयते	हुव्वइ	होववे
लूयते	लुव्वइ	लववे
परिश्रूयते	परिसुव्वइ	परिसवे
जीव्यते	जिव्वइ	जिववे
जीर्यते	जीरइ	जिरवे
तीर्यते	तीरए	तरवे
पूर्यते	पूरइ	पुरवे
रम्यते	रम्मइ	रमवे
गम्यते	गम्मइ	गमे
गृह्यते	घेप्पइ	घेपे, घेववे
स्थीयते	ठीअइ	ठेववे
दृश्यते	दीसए	दीसे
लभ्यते	लब्भइ	लाभे
स्पृश्यते	सिप्पइ	सिंपे
क्रियते	कीरइ	करवे
ज्ञायते	णव्वइ	जाणवे, नेणवे
भण्यते	भण्णइ	ह्मणवे, ह्मणिपे

मराठींत सर्व कर्मणि व भावे रूपें आत्मनेपादि व अनिट् असतात. सबब,

हुव्वइ=हुव्वए=हुव्ववे=होववे

भण्णइ=भण्णए=भणवे

पाठीमागील वकारामुळें व अकारामुळें पुढील एकाराला वेकारादेश होतो.

भावे लट् व लङ्

सकर्मकः— मातें, तूतें, तेयातें, माझेन, तूझेन, तेयाचेन तें काम करवे, करवे ना किंवा न करवे;

मातें इ. इ. तीं कामें करवति, करवति ना, इ. इ.

अकर्मक:— मातें इ. इ. हसवे, हसवे ना, न हसवे

लट्

सकर्मक:— मातें काम करवैल

मातें कामें करवतील

अकर्मक:— मातें हसवैल

कृदन्त:— करवत, हसवत इ. इ.

करवल, हसवल इ. इ.

घेपे, नोडवे, रिगवे, वळवे, नांगवे, पसरवे, वचवे, इत्यादि अनेक रूपें ज्ञानेश्वरींत आहेत.

प्रयोजक, सन्नन्त, नामधातू वगैरेंचीं भावे रूपें होतात.

प्रयोजक:— करवि—करविव

मारवि—मारिव

हसवि—हसविव

ज्ञानेश्वरींत ह्या भावे रूपांचा मूळचा अर्थ राहून शिवाय कित्येक स्थलीं शक्यार्थ हि प्रतीत होतो. वर्तमान मराठींत मूळचा अर्थ जाऊन केवळ शक्यार्थ च तेवढा राहिला आहे.

होर्न्ले ह्या भावे रूपांना प्रयोजक समजे. परंतु हीं प्रथमपुरुषीं च तेवढीं कां चालतात, ते त्याने लक्ष्यांत घेतले नाहीं.

कर्मणि:– क्रियते =करिज्जइ=करिजे

भावे: – क्रियते =किरइ =करवे

प्रयोजक:–कारापयति=कारावेइ =करवी

तव्यत्:– कर्त्तव्य =करव्व =कराव (वा-वी वें) (विशेषण)

प्रथमपुरुषीं एकवचनी भावे रूप सदा एकारान्त असतें, व प्रयोजक रूप ईकारान्त असतें.

हा भावे वर्तमान मराठींत बोलण्यांत फार येतो.

प्रयोजक कर्मणि व भावे

{ आरोप्य=आरोपिज (आरोपिजे, आरोपिजो)
{ आरोप्य=आरोपव (आरोपवे)

{ कराप्य=कराविज (कराविजे)
{ कराप्य=करवव (करववे)

{ मान्य= मानिज (मानिजे)
{ मान्य= मानव (मानवे)

५५ णिच् प्रयोजनायां (सेट्)

मराठींत प्रयोजक धातू बनविण्याचे खालील प्रकार आहेत:—

(१) धातूच्या उपधेस वृद्धि किंवा गुण होऊन प्रयोजक बनतो; जसें, फिट—फेड; फुट—फोड; भिड—भेट; दप—दाप; पड—पाड; भर—भार; सुट—सोड; मर—मार; मन—मान; लव—लाव; वच—वांच; उघडी—उघाडी; इ. इ.

संस्कृतांत णिचाचा अर्थ सर्व णिजन्त रूपांत असतो च असा नियम नाही. तो च प्रकार मराठीत होतो. दुसऱ्याकडून क्रिया करविण्याचा हेतु प्रयोजक साधित धातूत असतो संस्कृत प्रयोजक साधित धातू सिद्ध समजून त्याची पुन्हां प्रयोजक रूपे मराठी बनविते; जसें,

फेड-फेडविणें; फोड-फोडविणें; इ. इ.

ह्या प्रयोजक साधित धातूचा मराठीत साध्या धातूंप्रमाणें उपयोग होतो. बाकीं महाराष्ट्रींत हीं प्रयोजक रूपे होती; जसे,

प्रथमपुरुष एकवचन

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
उद्घाटयति	उग्घाडइ	उघाडी
पातयति	पाडइ	पाडी
मारयति	मारइ	मारी
नाशयति	नासइ	नाशी
मानयति	माणइ	मानी
दर्पयति	दापइ	दापी
घटयति	घडेइ	घडी

(२) संस्कृत आपय, महाराष्ट्री आव पासून मराठींत अव आगम धातूला होऊन प्रयोजक धातू बनतो; जसे,

प्रथमपुरुष एकवचन

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
* हसापयति	हसावेइ	हसवी
* रमापयति	रमावेइ	रमवी
* करापयति	करावेइ	करवी
* घटापयति	घडावेइ	घडवी
* हारपयति	हारवइ	हारवी
* गमापयति	गमावेइ	गमावी, गमवी(घालवी)
उत्थापयति	उट्ठवेइ	उठवी
स्थापयति	ठवेइ	ठेवी, ठवी (अशिष्ट)
* हीरपयति	हीरवइ, हीरइ	हीरवी, हीरी
रोपयति	रोव्वेइ	रोवी

(३) संस्कृत प मराठींत प रहातो; जसे,

संस्कृत	मराठी
आरोपयति	आरोपी
अपलापयति	अपलापी

(४) संस्कृत अय बद्दल मराठींत आल होतो; जसें,

ग्राहयति	घाली(घेआली)

प्रयोजना विवक्षित असतां, प्रयोजक धातू नियमानें सेट् असतात.

प्रथमपुरुष एकवचन

कर्त्तरि

लट्:—	हसवी
लिङ्:—	हसाविजे, हसविज्जा, हसवज्जा
लोट्:—	हसवो
लङ्:—	हसवी
लृट्:—	हसवील

कर्मणि

लट्:— हसविजे

लोट्:— हसविजो

लृट्:— हसविजैल

हा प्रयोजक वर्तमान मराठींत कायम आहे.

५६ सन् प्रक्रिया

मराठींत इच्छार्थक धातू महाराष्ट्रीद्वारा आले आहेत:—

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
बुभुक्ष्	बुभुक्ख	बुभुक(णें)
चिकित्स्	चिइच्छ	चेच(णें)
पिपत्स्		प्यास
निदिध्यास		ध्यास
इर्त्स्		ईर
रित्स्		रेच

इतर क्रियापदांप्रमाणें ह्यांचे लकार होतात. हे सन्नन्त धातू वर्तमान मराठींत आहेत.

५७ यङ् प्रक्रिया

पौन:पौन्यवाचक धातू मराठींत फार आहेत. ते अर्थात् महाराष्ट्रींतून व अपभ्रंशांतून आलेले आहेत.

महाराष्ट्री	मराठी
ढंढल्ल	ढेंढालणें
डंडल्ल	डंडलणें
ढंढुल्ल्	धुंडालणें
जग्ग्	जागणें
चंकम्म	चँकवणें

भांभावणें, जगणें, गागजणें, कंकाटणें, बोंबलणें, गागणें, तुडुं-बणें, तातडणें, चाचपणें, गांगरणे, फोफावणें, लोलवणे, रोरवणें, खोकणें, वगैरे शेकडों धातू पौन:पौन्यवाचक आहेत.

हे धातू वर्तमान मराठींत आहेत.

५८ नामधातू

महाराष्ट्री	मराठी
दुक्खामि	दुखें
सुहामि	सुहेँ
धवलइ	ढवळे
सुक्कहि	सुके
संझाअइ	सांझावें
सुहाअइ	सुहावे

कलासणें, दमदमणें, कडकडणें, कुरकुरणें, किरकिरणें, खळखळणें, घुमघुमणें, थरथरणे, वेगावणे, एकावटणे, धगधगणे, फुरफुरणे, मिसमिसणें, सळसळणे, सिमसिमणे, सुळसुळणे, दुखदुखणे, धुकधुकणें; वगैरे शेकडों धातू आहेत. परतु, ह्यांचा विस्ताराने उहापोह करणे शब्दसिद्धीच्या प्रांतातलें आहे. संस्कृतांत नामधातूंना सर्व लकार होतात. परतु त्यांतल्या त्यांत प्रथमपुरुष एकवचन प्रायः आढळते. त्या च धर्तीवर सांझावणे, कळमळणें, वगैरे नामधातूचे प्रथमपुरुष एकवचन मराठींत योजतात.

वर्तमान मराठींत हे धातू शेकडो आहेत व होतात.

सप्तमान्हिक समाप्त

अष्टमान्हिक

६० कृदन्तें

कृदन्तें दोन प्रकारचीं; व्ययी व अव्ययी. व्ययी कृदन्तें वर्तमान, भूत व भविष्य ह्या तीन काळीं होतात. अव्ययी कृदन्ते भूत व भविष्य या दोन काळीं होतात. कित्येक व्ययी कृदन्ते सार्वकालिक असतात.

वर्तमान कृदन्तें

कर्तरि परस्मैपद अनिट्

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भवत्	होन्त	होँत

सत्	सन्त	सॅंत
* असत्	* असन्त	असत
प्राप्नवत्	पावन्त	पावॅंत
भणत्	भणन्त	ह्मणत
ददत्	देन्त	दॅंत

परस्मैपदांतील वर्तमान कृदन्तांना पुल्लिंगीं आ, स्त्रीलिंगीं ई व नपुंसकलिंगीं एँ आदेश होतात; व हे शब्द आकारान्त (पुल्लिंगी), ईकारान्त (स्त्रीलिंगी) व एँकारान्त (नपुंसकलिंगी) शब्दाप्रमाणें चालतात. क्वचित् अकारान्त नपुंसक शब्दाप्रमाणे चालतात; जसें, वर्त्तत—वर्त्तॅंतें.

कर्तरि आत्मनेपद

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
शिक्षमाण	सिखाण	सिहाण (णा, णी, णँ)
कृष्यमाण	किस्साण	किरसाण (णा, णी, णॅं)
जीवमान	जीवाण	जीवाण (णा, णी, णँ)

क्रेयमाण=किराण, जानान=जाण, इ. इ.

कर्तरि परस्मैपद सेट्

करीत, मानीत, धरीत, घालीत, लिहीत, वगैरे सेट् क्रियापदांचीं वर्तमान कृदन्तें इत आगम होऊन होतात. आ, ई, ऍं हे प्रत्यय पुं-स्त्री-नपुंसकलिंगीं अनुक्रमें लागतात. जसे, कुर्वत्—करिन्त—करीत. ईकार महाराष्ट्रींतून आला आहे.

कर्माणि वर्तमान कृदन्तें

होइजत, असिजत, ह्मणिजत, पाविजत, करिजत, इत्यादि.

प्रयोजक वर्तमान कृदन्तें

हसवित, ह्मणवित, करवित इ. इ. इ.

भावे वर्तमान कृदन्तें

हसवत, ह्मणवत, करवत, इत्यादि

हीं वर्तमान कृदन्तें वर्तमान मराठींत जशींचीं तशीं आहेत.

६२ भूतकृदन्तें

परोक्षानद्यतन भूताचीं कृदन्तें मराठींत नाहींत. कारण परोक्षानद्यतन भूत मराठींत नाहीं व महाराष्ट्रींत बहुतेक नाहीं च.

सामान्यभूतकालार्थक कृदन्ते संस्कृतांत क्त (त) व क्तवतु (तवत्) हे दोन निष्ठाप्रत्यय धातूला लागून होतात. पैकीं क्तवतु प्रत्यय कर्तरि होतो आणि क्त प्रत्यय कर्मणि व भावे होतो. तो च प्रकार मराठीत होतो. इतकें च कीं मराठी, महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांत भूतकृदन्तांना जे आदेश होतात, त्यांवर आपली इमारत रचते. कधीं महाराष्ट्रींतील रूपे जशींचीं तशीं च घेते व कधीं महाराष्ट्रींतील रूपांच्या शेवटला अ गाळते. परंतु सदा निष्ठाप्रत्ययांना किंवा त्यांच्या महाराष्ट्रींतील रूपाना ल हा स्वार्थी प्रत्यय जोडते.

अनिट्

(१)

जेथें महाराष्ट्रींतील अंत्य कायम रहातो

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
तप्त	तत्त	तात+ल=तातल
खात	खत्त	खातल
गुफित	गुत्थ	गुथल
त्रुटित	तुट्ट	तुटल
पतित	पड्ड	पडल
कृष्ट	कड्ढ	काढल
खात	खण्ण	खाणल, खणल
सिक्त	सित्त	सीतल

(२)

जेथें महाराष्ट्रींतील अ चा लोप होतो

जात	जाअ	जाअल=जाइल=जाल (जाअ+ल)
आगत	आअअ	आल

कृत	किअ	केल (किअ+ल=क्यल =केल)
नीत	णिअ	नेल (णिअ+ल)
मृत	मिअ	मेल (मिअ+ल)
स्नात	न्हाअ	न्हाल
स्थित	ठ्टिअ	ठेल

(३)

जेथें संस्कृतांतील त रहातो

गृहीत	गेण्हिअ	घेतल
उपात्त	पात्त	पातल
आत्त	आत्त	आतल
हित	हिअ	हितल
जित	जिअ	जितल
भूत	होअ	भूतल(ला–ली–ले)
उदित	उदिअ	उदेल(उदिअ+ल)

सेट्

(१) जेथें महाराष्ट्रींतील अंत्य अ विकल्पानें कायम रहातो.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कारापित	कराविअ	करवियल, करविल
विज्ञापित	विण्णविअ	विनावियल, विनविल
मानित	माणिअ	मानियल, मानिल
लिखित	लिहिअ	लिहियल, लिहिल
अर्पित	अप्पिअ	अर्पियल, अर्पिल

करवियल इत्यादि रूपे ज्ञानेश्वरीच्या तीनशे वर्षे पूर्वीची आहेत.

(२) जेथे संस्कृतातील अंत्य त विकल्पानें कायम रहातो

भणित	भणिअ	ह्मणितल, ह्मणियल (काव्य)

संख्यापित	संघविअ	सांधितल, सांधियल (काव्य)
हारित	हारिअ	हारितल, हारियल (काव्य)
ज्ञात	——	जाणितल, जाणियल

ह्मणितल=ह्मणतल=ह्मंटल असें रूप वर्तमान मराठींत झालें आहे (ह्मंतल अशिष्ट).

(३) जेथें महाराष्ट्रींतील अंत्य अ कायमचा गेला आहे

बंधित	बांधिअ	बांधिल (बांधियल)
रक्षित	रक्खिअ	राखिल (राखिअल)
उत्तारित	उतारिअ	उतारिल
	उतरिअ	उतरिल
योजित	जोड्डिअ	जोडिल
विहित	विहिअ	विहिल

(४) कित्येक रूपें महाराष्ट्रींतील किंवा संस्कृतांतील रूपांना ल प्रत्यय लागून बनलीं आहेत. त्यांत तकार किंवा अकार दिसत नाहीं, त्यामुळें सकृद्दर्शनीं तीं विचित्र वाटतात इतकें च.

	संस्कृत	महाराष्ट्री—अपभ्रंश	मराठी
दाः—	दत्त	दिन्न	दिन्नल, दिन्हल, दिधल, दिल (वर्तमान)
धाव्-	धावित	धाविण्ण	धाविन्नल
भण् :-	भणित	भणिण्ण	ह्मणिन्नल
उड्डीः-	उड्डीन	——	उडिन्नल, उडल(वर्त.)
शृः—	शीर्ण	सिण्ण	सिनल
स्तृः—	स्तीर्ण	तण्ण	ताणल
मीः—	मीन	——	मिनल
पच् :-	पक्व	पक्क, पिक्क	पिकल, पाकल, (प्रयोजक) पिकेल (पिकविल=पिकइल)

भिद् :-	भिन्न	——	भिनल
फण् :—	फांट	——	फाँटल
अव् :-	ऊत	——	उतल
उत्पद:-	उत्पन्न	उप्पण	उपनल
नी:—	नीत	——	नीणिल
युध् :-	युद्ध	——	जुझिन्नल

(५) कित्येक धातू ल प्रत्ययाच्या आधीं उच्चारसौकर्यार्थ आ लावतात.

संस्कृत	महाराष्ट्री–अपभ्रंश	मराठी
भी	बिह्	बिहाल, भियाल, भ्याल
निरी	निगा, रिगा	निगाल रिगाल,
बुड्	——	बुडाल
भण्	——	ह्मणाल (वर्तमान)
जी	——	जीआल
पा	——	पिआल
जृ	——	जिराल
वी	——	विआल

वी–वीत–वीअ पासून, पाहिलें तर, विअल, वियल असें रूप व्हावें. परंतु उच्चारदार्ढ्यार्थ अ ची वृद्धि करून विआल असें रूप बनलें आहे.

वरील रूपांतरून दिसून येईल कीं अनिट् धातूच्या रूपांच्या ल प्रत्यया-मागें इ नसते व सेट् धातूच्या रूपांच्या ल प्रत्ययामागे इ असते. इकारयुक्त रूपें नियमानें सकर्मक धातूचीं आहेत. तेव्हां असा नियम पडला कीं सक-र्मक धातूंचीं निष्ठारूपें इकारयुक्त करावयाची व अकर्मक धातूचीं निष्ठारूपें इकारविरहित करावयाचीं; जसें,

अकर्मक	सकर्मक
बांधल	बांधिल
जोडल	
विशेषल	

विकरल	केल
आकलल	आकलिल

येथें त्रुटित–तुट्ट—तुटल प्रमाणें जोडु, विशेष्य, विकर्र, आकल्ल अशीं निष्ठारूपे अकर्मक धातूंची कल्पून व्यवहार केलेला आहे. त्यामुळें केवळ धातूला च ल प्रत्यय जोडल्याचा भास होतो. हीं सर्व कृदन्तें कर्मणि व भावे होतात.

क्वचित् स्वराघातार्थ द्वित्त ल्ल ज्ञानेश्वरींत आढळतो; जसें, पाहल्ला.

हीं भूतकृदन्तें वर्तमान मराठीत कवितेंत जशींचीं तशीं आहेत. पाविन्नल वगैरे रूपें वर्तमान मराठीत बोलण्यांत व गद्यात सध्यां नाहींत.

कर्मणि भूतकृदन्तें

कर्मणि जकारान्त रूप घेऊन व त्याला सेट् समजून इकार लावतात व नंतर ल (तल=अल=ल) प्रत्यय लावतात.

अनुभविज+इ+ल=अनुभविजेल (ला–ली–लें)

दीजै+इ + ल=दीजेल (ला–ली–ले)

जुझ + इ + ल=जुझेल (ला–ली–ले)

तुदादि वर्गातील धातूंस कर्तरि व कर्मणि य आगम होतो, तेव्हां

युध्यते (कर्तरि)=जुज्झए=जुझल (ला-ली–ले)

युध्यते (कर्मणि)=जुज्झए=जुझेल (ला–ली–लें)

पिकल–पिकेल; उपजल– उपजेल; दिसल–दिसेल; लोपल–लोपेल; वगैरे कर्तरि व कर्मणि रूपें होतात.

वर्तमान मराठींत कवितेत हीं रूपें क्वचित् आढळतात; बोलण्यांत नाहींत.

प्रयोजक कृदन्तें

करवियल=करविल (ला ली-लें).	पांगुलविलय=पांगुलैल(ला ली लें)
निरोपिलय=निरोपिल (ला-ली ले).	आभारावियल=आभारैल (ला-ली लें)
शिक्ष्यापियल=शिक्षापिल (ला-ली ले).	

कर्मणि

करविजेल (ला-ली-लें), निरोपिजेल (ला-ली-लें). इ. इ. इ.

भावे भूत कृदन्तें

करव-करवल (ला ली ले)

हसव-हसवल (ला ली ले)

प्रयोजक भावे

करविव-कराविवल (ला-ली ल)

हसविव-हसविवल (ला ली-ले)

हीं सदा प्रथमपुरुषी चालतात

प्रयोग

हीं कृदन्तें मराठींत कर्मणि व भावे योजतात; ह्मणजे प्रथमपुरुषाच्या एकवचनीं व अनेकवचनीं योजतात. कर्ता सदा तृतीयान्त असतो.

मियॉ, तुवॉ, तेणं, तिया आह्मीं, तुह्मी, तेहीं, तिहीं	=	काम केलं, कामे केलीं स्त्री केली, स्त्रिया केलिया खांबु केला, खांब केले

वर्तमान मराठींत ह्या कृदन्त विशेषणांची सता तृतीया व सति सप्तमी किंवा सते चतुर्थी होतेः—

सता तृतीया

एकवचन	अनेकवचन
त्याने काम केलेन	त्यानी काम केलेनीं
त्याने कामें केलींन	त्यानीं कामे केलीनी
त्याने स्त्री केलीन	त्यानी स्त्री केलीनीं
त्याने स्त्रिया केल्यान	त्यानीं स्त्रिया केल्यानीं
त्याने खांब केलान	त्यानी खांब केलानीं
त्यानें खांब केलेन	त्यानीं खांब केलेनीं

सति सप्तमी

(ज्ञानेश्वरी मराठी) कामे, काम केलेयां, केलिया=कामे,काम केल्यां (वर्तमान मराठी)

सते चतुर्थी

कामॅं, काम केलेया, केलिया=कामें, काम केल्या, केल्यास (व.म.) हीं कृदन्तें कर्मणि असल्यामुळें कर्म पुं-स्त्री-नपुंसक असेल त्याप्रमाणें एकवचनी व अनेकवचनी आ–ए, ई–इया, ऍ–ईं, हे प्रत्यय लागतात.

केला–केले; केली–केलिया; केलॅं–केलीं

प्राकृतांत प्रयोजक कर्मणि कृदन्ताचीं दोन रूपें होतात, त्यावरून मराठींत हि दोन होतात.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कारित	कारिअ, कराविअ	करिवल (कारिअल), करविल (करवियल)
हसित	हासिअ, हसाविअ	हसिवल (हासिअल), हसविल (हसावियल)
शोषित	सोसिअ, सोसविअ	शोषिवल, शोषविल
तोषित	तोखिअ, तोसविअ	तोषिवल, तोषाविल

६१ कर्त्तरि क्तवतु

क्तवतु प्रत्यय कर्त्तरि होतो.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कृतवान्	किअवां	किअ+ल+ऑं=किअलॉं=केलॉं

पुल्लिंग

१ अहं स्नानं कृतवान् अस्मि=	मीं स्नान केलॉ
२ वयं स्नानं कृतवन्तः स्मः=	आम्हीं स्नान केलों
३ त्वं स्नानं कृतवान् असि=	तूं स्नान केलॉसि, केलासि
४ यूयं स्नानं कृतवन्तः स्थ=	तुम्हीं स्नान केलॉं, केला
५ स स्नानं कृतवान् अस्ति=	तो स्नान केला
६ ते स्नानं कृतवन्तः सन्ति=	ते स्नान केले

आकारान्त पुल्लिंगी शब्दाप्रमाणें च ऑंकारान्त पुल्लिंगी शब्दाचें प्रथमेचें अनेकवचन एकारान्त होतें: केलॉ--केले

मीं स्नान केलॉं, हा प्रयोग सध्यां अशिष्ट लोकांत ऐकूं येतो; शिष्ट लोकांत नाहीं.

स्त्रीलिंग

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कृतवती	किअवइ	किअ+ल + अइ=केल अइ= =केल+ई+अइ= केलीए=केल्ये

१ अहं स्नानं कृतवती अस्मि= मीं स्नान केलीए

२ वयं स्नानं कृतवत्यः स्मः= आह्मीं स्नान केलों

३ त्वं स्नानं कृतवती असि= तूं स्नान केलीएसि

४ यूयं स्नानं कृतवत्यः स्थ= तुह्मीं स्नान केल्या, केलिया

५ सा स्नानं कृतवती अस्ति= ती स्नान केली

६ ताः स्नानं कृतवत्यः संति= त्या स्नान केलिया

मराठींत स्वार्थे ल प्रत्यय लागून क्त व क्तवतु ह्यांचीं रूपें महाराष्ट्री-द्वारा कशीं उत्पन्न होतात, हें बीम्स व होर्न्ले यांना बिलकुल समजलें नाहीं.

वर्तमान मराठींत " मीं स्नान केलॉ " हा प्रयोग नाहीं व केलासि बद्दल केलास होतें.

६२ भविष्य कृदन्तें

कर्तरि

(१) होष्यमाण हें एक च भविष्य कृदन्त महाराष्ट्रींतून मराठींत आलें आहे.

(२) कर्तृ, भोक्तृ, यातृ वगैरे शब्दांतील तृ प्रत्ययाच्या ऐवजीं णृ—णार प्रत्यय लागून एक भविष्य कृदन्त मराठींत होतें. भर्तृ ह्या शब्दाचें अपभ्रंश-द्वारा भत्तार, भातार, भर्त्तार, असें रूप मराठींत होतें. त च्या ऐवजीं ण करून भरणार असें रूप मराठींत होतें. हीं णार प्रत्ययान्त रूपें विशेषणें

असतात तेव्हां त्यांना पुं–स्त्री–नपुंसकलिंगीं आ, ई, एँ हे प्रत्यय अनुक्रमें लागतात. जेव्हां विशेषणे नसतात, तेव्हां अनद्यतनभविष्यति लुट् प्रमाणें ह्याचा प्रयोग होतो. संस्कृतांत लुट् मध्ये तृ चे प्रथमेचे एकवचन प्रथमपुरुषाच्या अनेकवचनाव्यतिरिक्त सर्व लिंगी सर्व पुरुषी व सर्व वचनीं योजतात. त्याप्रमाणे च मराठींत तर णार सर्वत्र योजतात, जसें,

लुट्

संस्कृत	मराठी
१ कर्त्ता अस्मि	करणार
२ कर्त्ता स्मः	करणार
३ कर्त्ता असि	करणार
४ कर्त्ता स्थ	करणार
५ कर्त्ता	करणार
६ कर्त्तारः	करणार

वाटेल तर मराठींत आहे ह्या क्रियापदाचीं वर्तमानकाळाचीं रूपें जोडतात. परंतु न जोडलीं असता चालते. ह्मणजे लुट् चे सर्व गुण ह्या णार मध्यें आहेत. तेव्हा तें संस्कृत लुट् चे वंशज आहे, ह्यात संशय नाहीं.

तृ चा अपभ्रंश ता होऊन पुरविता असें हि रूप होतें व त्याला हि लुट् चे सर्व गुण असलेले दिसतात. तेव्हां, ता आणि णार अशीं दोन रूपें मराठींत अनद्यतनभूते लुट् ची विद्यमान आहेत. पैकीं णार हें रूप ज्ञानेश्वराच्या अभंगांत येतें हा णार प्रत्यय मराठीनें कोठून आणिला किंवा नवा स्वयंस्फूर्तीनें बनविला, तें सांगतां येत नाहीं. बहुशः हा ज्ञानेश्वरीहून हि जुना आहे. ह्या लुट् चा पत्ता बीम्स व होर्न्ले याना लागलेला नाही. हा भविष्य वर्तमान मराठींत फार योजतात.

६३ भविष्य कृदन्तें

कर्मणि व भावे

संस्कृतांत तव्यत् (तव्य), अनीयर् (अनीय,), यत् (य), क्यप् (य), ण्यत् (य), आणि केलिमर (एलिम), असे प्रत्यय ह्या कर्मणि व भावे कृदन्ताचे आहेत. क्वचित् कर्तरि प्रयोग होतात.

(सं.) तव्य=(महा.) अव्व=(म.) आव.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कर्तव्य	करिअव्व	कराव
हसितव्य	हसिअव्व	हसाव
भवितव्य	होइअव्व	होआव

अपभ्रंशांत इएव्वउँ, एव्वउँ, एवा असे प्रत्यय असून, त्यांचें अनुकरण मराठी करीत नाहीं; महाराष्ट्रीचें अनुकरण करते.

विशेषणं असल्यामुळे ह्यांना पु-स्त्री-नपुसकीं आ, ई, एँ हे प्रत्यय अनुक्रमें लागतात.

कर्मणि

त्यानें काम करावें
त्यानीं काम करावें
त्यानें कामें करावीं
त्यानीं खांब तासावा
त्यानीं खांब तासावे
त्यानें भुई उकरावी
त्यानीं भुया उकरावियाः—व्या

भावे

त्यानें, तिनें, हिणें, त्यानीं } जगावें, मरावें, रहावें, हसावें इ. इ.
वसावें, रडावें, पडावें, लवडावें.
देयावें, घेआवें, मुआवें, गावें, यावें, जावें.

कर्तरि

तो दूध प्यावा, असें मी इच्छितो
ती लुगडें नेसावी, असें तो ह्मणतो
इ. इ. इ.

ह्या कृदन्ताचा नामाप्रमाणें उपयोग होतोः—करावें लागे, सांगावें फावे, करावें होय, नाहीं. हे भविष्य कृदन्त वर्तमान मराठींत फार योजतात.

(संस्कृत) अनीय=(मराठी) अणिय=णें

दर्शनीय   दसणिय, देखण (णा—णी—णें)

कर्शनीय	कसणिय
शिक्षणीय	सिहाणिय

दसणिया, कसणिया, सिहाणिया, वगैरे संबोधनार्थक प्रयोग नामदेव तुकाराम ज्ञानेश्वर यांच्या अभंगात येतात.

करणीय=करणें, वल्हणीय=बोलणें, मरणीय=मरणें वगैरे रूपें ह्या प्रत्ययाचीं मराठींत आहेत. इदं कर्म मे करणीय मस्ति=हें काम मला करणें आहे. हा ल्युट् (अन) प्रत्ययासारखा च भासतो, परंतु त्याहून भिन्न आहे. हा सकर्मक असल्यास कर्म घेतो; ल्युट् घेत नाहीं.

हें कृदन्त वर्तमान मराठींत फार योजतात.

य=ज

य पासून निघालेलीं जकारान्त कृदन्तें सध्यां मराठींत नामें झालीं आहेत व कृदन्तत्वाची त्यांची ओळख बुझाली आहे.

संस्कृत	प्राकृत	मराठी
पेय	पेज्ज	पेज (स्त्री.)
शय्य	सेज्ज	सेज (स्त्री.)
खाद्य	खाज्ज	खाजें
माद्य	माज्ज	माज
कार्य	कज्ज	काज (ज्ञानेश्वरींत प्रश्नार्थक)
वाह्य	वोज्झ	वोझें
मेय	मेज्ज	मेज (मोजण्याचें)
आर्य	अज्ज	अजा
वाद्य यंत्र	वज्ज जंत्र	वाजंत्रें
वंध्य	वांज्झ	वांझ
गुह्य	गुज्झ	गूज
भोज्य	भोज्ज	भोजें

६४ अव्ययी कृदन्तें

अव्ययी कृदन्तें भूतार्थी किंवा भविष्यार्थी असतात.

भूतार्थी

क्त्वा (त्वा), ल्यप् (य) व णमुल् (अम्) हे प्रत्यय लागून संस्कृतांत भूतार्थी अव्ययी कृदन्तें होतात.

(सं.) त्वा=(महा.) ऊण =(म.) ऊन, ऊनि, उनि.

	संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
जीः-	जित्वा	जेऊण	जिणून
भूः-	भूत्वा	होऊण, होअऊण	होऊन
हस्ः-	हसित्वा	हसिऊण	हसून
दृश्ः-	दृष्ट्वा	दट्ठूण	दाढून
पाः-	पीत्वा	पाऊण	पिऊन
दर्शय्ः-	दर्शयित्वा	दाऊण	दावून
ग्रह्ः-	गृहीत्वा	घेत्तूण	घेऊन

अपभ्रंशांत करेवि, पालेवि वगैरे इकारान्त अव्ययें होतात त्यांच्या धर्तीवर ऊन प्रत्ययान्त अव्ययाला ज्ञानेश्वरींत इकार हमेश लागतोः-जिणूनि, हसूनि, इ. इ. केवळ अकारान्त ऊन प्रत्ययान्त अव्यय ज्ञानेश्वरीत नाहीं.

अपभ्रंशांत प्पिणु, पिणु, विणु असे उकारान्त प्रत्यय ह्या अव्ययाचे आहेत, त्यांच्या धर्तीवर ज्ञानेश्वरीत हि वारंवार ह्या अव्ययाला उकार पादपूरक लागतोः—करुनु, घेउनु, हसुनु, इ. इ.

केवळ य प्रत्यय लागून ज्ञानेश्वरीत भूतार्थी अव्ययी कृदन्तें होत नाहींत. मागधींत होतात. त्यापैकीं कित्येकांत इया हा प्रत्यय लागतो, जसें, पेहिया, सँपेहिया, समुपेहिया, अणुपालिया. सप्रेक्ष्य=सँपेहिय=सँपेहिया.

क्ष्य=क्षिय. य=इय. इय+आ=इया. अशा परंपरेनें हा य प्रत्ययोत्पन्न इया प्रत्यय झाला आहे. त्याचा उपयोग ज्ञानेश्वरींत ऊन प्रत्ययाला पादपूरक ह्मणून होतो. हें इया पादपूरक अंतीं अनुनासिक घेऊन इयाँ असें रूप नियमानें धारण करतें.

घेऊन+इयाँ=घेऊनियाँ

ह्मणून+इयाँ=ह्मणूनियाँ

सारांश, त्वा प्रत्ययापासून झालला ऊन व य प्रत्ययापासून झालेला

.इया असे दोन्ही प्रत्यय ज्ञानेश्वरी मराठींत एकामागून एक एकदम लागतात व दोन्ही चालींचा बोज एकदम राखतात.

एका कर धातूच्या भूतार्थी अव्ययी कृदन्ताचीं रूपें इतकीं होतातः—

करून, करुन, करूनि; करुनि, करूनु, करुनु, करूनियाँ, करुनियाँ, करूनी, करुनी; पैकी करून, करुन हीं रूपें ज्ञानेश्वरींत नाहींत; वर्तमान मराठींत आहेत. इ ज्ञानेश्वरानंतर सुटली.

प्रयोजक साधित धातूंचीं रूपें, ह्मणौनि ह्मणवून; करौनि, करवून; हसौनि, हसवून; जागौनि, विकासौनि अशीं होतात व त्याच्या शेवटीं इ, उ व इयाँ हीं पादपूरकें लागतात.

नोलुनि, नेदुनि, वगैरे अकरणरूपें होतात.

धातूच्या मागें उपसर्ग असता य प्रत्यय भूतार्थी अव्ययी कृदन्त होण्यास संस्कृतात जरूर असतो. त्याचा मागमूस मराठींत कांहीं शब्दांत राहिला आहे.

झट्कृत्य=झडकरिअ=झडकरि=झडकर (वर्तमान मराठी)

झाकृत्य=झाकरिअ =झाकरि =झांकर (,, ,,)

घो कृत्य =घोकरिअ =घोकरि =घोकर (,, ,,)

क्त्वा=त्ता=तां

अर्धमागधींत क्ता चा अपभ्रंश त्ता होऊन हें कृदन्त होतें; जसें,

वंदित्वा = वंदित्ता

गंत्वा = गंता

नीत्वा = नेत्ता

ज्ञानेश्वरींत धातूच्या पुढें ताँ प्रत्यय लागून भूतार्थी अव्ययी कृदन्त होतें: जसें,

वंदित्वा = वंदिताँ

यात्वा = जाताँ

नीत्वा = नेताँ

कृत्वा = करिताँ

युद्ध्वा = जुझताँ

उदाहरण,

कां कामना हिं न करितां । अवसांत घडे पांडुसुता ।
परि वायकांड न जुझतां । लागे जैसे ॥ १०३ ॥
गुल नेणतां तोंडीं । घातला दे चि गोडी ॥ १०४ ॥

(अध्याय १८ वा)

हें रूप वर्तमान मराठींत फार येते.

क्त्वा=त्ताणं=तानाँ

अर्धमागधीत क्त्वा चा त्ताणं अपभ्रंश होतो.

भूत्वा=भवित्ताणं

कृत्वा=करेत्ताणं

त्या च धर्तीवर मराठींत क्त्वा, त्ताणं, तानाँ अशा परंपरेने आलेला तानां प्रत्यय धातूनां लागून भूतार्थी अव्ययी कृदन्ते होतात.

भूत्वा=होतानाँ

यात्वा=जातानाँ

नीत्वा=नेतानाँ इ. इ.

हे रूप वर्तमान मराठीत अति येते.

६५ भविष्य अव्ययीं कृदन्त

तुम्=उम्=उ, ऊँ

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
जेतुं	जिणिउं	जिणूँ
गृहीतुं	घेत्तु	घेउँ
रमितुं	रमिउं	रमूँ
मर्तुं	मारिउं	मरूँ
ज्ञापयितुं	जाणावेउं	जाणवूँ
निर्मापयितुं	णिम्मावेउं	निर्मवूँ
निर्मातुं	णिम्माउं	निर्मूँ
कर्तुं	काअउं	करूँ

जिणोँ, घेओॅ, रमोॅ, जाणवोॅ, करोॅ अशीं हि रूपें सांपडतात.

करुँ, मरुँ, अशीं न्हस्व रूपें हि होतात.

हें कृदन्त वर्तमान मराठींत अति येतें.

६६ संयुक्त क्रियापदें

व्ययी कृदन्ताच्या पुढे अस् व भू वगैरे धातूंच्या रूपांची जोड देऊन संयुक्त क्रियापदे होतात. तेव्हां प्रथम अस् व भू ह्या धातूंचे लकार देतों.

अस्

लट्:— १ असेँ. २ असूॅ, असोँ. ३ अससि. ४ असा–साँ. ५ असे, आथि. ६ असंति, असति, आथि.

विधिलिङ्:— असिजे, असज्जा.

लोट्:— १ असोँ सूॅ. २ असोॅ. ३ अस. ४ असा-सॉ. ५ असो. ६ असतु.

लङ्:— १ असेँ. २ असोॅ ३ असस. ४ असा-सॉ. ५ असे. ६ असत.

लुट्:— असता, असणार

लृट्:— १ असैन. २ असूॅ. ३ अससील. ४ असाल. ५ असैल. ६ असतील.

कर्मणि:— असिजे, असिजो, असिजैल, असिजत, असिजेलें

प्रयोजक:— असविणे

व्ययी कृदन्त:— असत (ता ती ते), सॉंत (सॉंता-ती-तें) आथिल (ला-ला ले), असल (ला-ली-ले), (लॉ-ल्येँ-लेँ), असाव (वा-वी-वे).

अव्ययी कृदन्त:— असूनि, असताँ, असूनियाँ, असूँ.

भावे, शक्यार्थक:— असवे.

नस्

वरच्या प्रमाणें.

आह् (अस् चें हकारान्त रूप)

लट :— १ आहेँ. २ आहोँ. ३ आहासि, आहेसि. ४ आहा-हाँ. ५ आहे. ६ आहाति.

इतर लकार नाहीत.

४ नास्मि=नाहिं-हीं

५ नास्ति=नाथि=नाहिं-हीं

६ नसति=नाथि=नाहिं-हीं

ज्ञानेश्वरींत नाहीं ह्या शब्दाचा क्रियाविशेषणाप्रमाणें हि उपयोग होतो.

" नाहींत " हा शब्द ज्ञानेश्वरींत नाहीं, आधुनिक आहे. " दोन्ही नाहीं " असा अनेकवचनी प्रयोग अध्याय २ ओ.वी १०४ येथें आला आहे. हा क्रियाविशेषण नाहिं हीं नापि पासून निघालेला आहे.

भू

लट् :- १ होइँ- ईं, होएँ-यें. २ होऊँ-वों. ३ होसि. ४ हो-आ-वा, व्हा. ५ होइ-ई, होए ये. ६ होंति (व्हाँति)

विधिलिङ :- होज्जा, होइजे

लोट् :- १ हों, होऊँ-वों. २ होऊँ-वों. ३ हो, होईं. ४ होआँ-वाँ, व्हाँ. ५ हो, होवो. ६ होंतु

लङ् :- १ होइँ-ईं, होएँ-यें. २ होऊँ-वों. ३ होस. ४ होआ-वा, व्हा. ५ होइ-ई, होए-ये. ६ होंत

लुङ् :- (होत्था) होता (ता-ती-तें)

लुट् :- होता, होणार

लृट् :- १ होईन. २ होऊँ. ३ होंसील. ४ होआल. ५ होईल ६ होंतील.

कर्मणि:- होइजे, होइजो, होइजेल, होइजत, होइजेलें.

प्रयोजक:- होविणें

व्ययी कृदन्त:-होंत (ता-ती-तेँ), भूतल (ला-ली-लेँ), हाआव, व्हाव, हव (लॉ ल्ये-लेँ). (वा-वी-वेँ)

अव्ययी कृदन्त:-होउनि-होनि-नु नियां; होऊँ-हों; होताँ.

भावे:- होववे.

नभू

लट् :- १ नोहें, नव्हें. १ नहों, नोहों, नव्हों, न्हवों. ३ नव्हसि, न्हवसि, नोहोसि. ४ नोहाॅ, नव्हाॅ. ५ नोहे, न्हवे, नव्हे, नव्है. ६ नोहोंति, न्हवंति, न्हवति, नव्हति, नव्हाति, नव्हँति.

लोट् :- १ नोहों. २ नोहों. ३ नोहों. ४ नोहाॅ, नव्हाॅ. ५ नोहो, नहो. ६ नोहोतु, नव्हंतु, नवतु, इ. इ.

कर्मणिः- न्हविजे, न्हविजत. इ. इ.

व्ययी कृदन्तः—नहोंत–नव्हत (ता-ती-ते), न होआव –नव्हाव (वा-वी-वें)

अव्ययी कृदन्तः-नोहोनि, नव्हतां, नोहोनियां, नोहूं.

वर्तमान कृदन्ताचीं संयुक्त रूपें

कर्तरि (अस्)

पुल्लिंगी अकारान्त

	एकवचन	अनेकवचन
१	मीं करितु आहें	आह्मीं करित आहों
२	तूं करितु आहेसि	तुह्मीं करित आहा
३	तो करितु आहे	ते करित आहाति–आथि, करिताति (करितात)

कंसांतील रूपें वर्तमान मराठीतील आहेत.

१	करितु असें, करितुसें	करितसों, करित असों
२	करितु अससि, करितुसि	करितसा, करित असा
३	करितु असे, करितुसे	करित असति-आथि, करिताति

पुल्लिंगी आकारान्त

१	करिता असें, आहें	करिते असों, आहों
२	करिता असि, आहेसि	करिते आहा, असा
३	करिता असे, आहे	करिते आथि, करितेति (करित्याति, वर्तमान अशिष्ट)

स्त्रीलिंगी ईकारान्त

१	करिती आहें, असें	करितिया आहों, असों
२	करिती आहेसि, अससि	करितिया आहा, असा (करिता)
३	करिती आहे, असे	करितिया आथि, (करित्याति, करिताति, करतात)

नपुंसक एँकारान्त

१	करितेँ आहेँ, असेँ (करितेँ)	करितीँ आहोँ, असोँ (करितोँ)
२	करितेँ आहेसि, अससि(करितेँस)	करितीँ आहां, असा (करितां)
३	करितेँ आहे, असे (करितसे)	करितीँ आथि, करिताति (करतात)

कर्मणि

३	करिजत आहे, असे, करिजतसे	करिजत आथि, करिजताति

प्रयोजक

३	करावा आहे, असे	करावे आथि, करावेति, वोळगावेति इ. इ.
	करावी आहे	कराविया आथि
	करावेँ आहे	करावीँ आथि

प्रयोजक कर्मणि

३ करविजत आहे, असे, करविजतसे, करविजताहे

३ करविजत आहाति, आथि, करविजताति

भावे

३ करवत आहे, असे, करवतसे, करवताहे

३ करवत आथि, करवताति

अस् चीं भूतकालीन व भविष्यकालीन रूपें वर्तमान कृदन्तानां वर-प्रमाणें लागतातः-करीत, करिता, करितां, करित असे, असेल इ. इ.

वर्तमान मराठींत, तो, ती, तें करीत आहे, असें नुसतें करीत रूप येतें.

ज्ञानेश्वरींत अकारान्त पुल्लिंगी वर्तमान कृदन्ताचीं अशीं हि रूपें येतातः—

	एकवचन	अनेकवचन
१	मी करितु	आह्मी करित
२	तूं करितु	तुह्मी करित
३	तो करितु	ते करित

अपभ्रंशांत वट्ट हा धातू लट् मध्यें असा चालतोः—

१	वट्टउँ	वट्टहुँ
२	वट्टसि	वट्टह

ह्मणजे उत्तमपुरुषाचे उँ व हुँ प्रत्यय व मध्यमपुरषाचे सि व ह प्रत्यय अपभ्रंशांत आहेत. ते घेऊन वर्तमान मराठी येणेंप्रमाणें रूपें करते:-

पुल्लिंग

१ करितु+उँ=करितों

२ करित+हुँ=करितों

३ करितु+सि=करितोसि—स

४ करित+ह=करिता

५ करितु =करितो

६ करित+आथि=करिताथि=करिताति=करितात.

स्त्रीलिंग

१ करिती + ँ =करितीएँ=करित्यँ=करितें

२ करितिया+हुँ =करितियाँ=करित्याँ=करितों

३ करिती+सि =करितीस

४ करितिया+ह =करित्या=करिता

५ करिती =करितीए=करित्ये=करिते

६ करितिया+आथि=करितियाथि=करित्याथि=करित्यात=करितात.

नपुंसक

१ करितेँ

२ करितीँ+हुँ=करित्युँ=करितोँ

३ करितॅ+सि=करितॅस

४ करिती + ह=करिता

५ करितेँ

६ करितीँ, करताल

लट् च्या ऐवजीं हा संयुक्त प्रकार वर्तमान मराटीत प्रचलित आहे.

भू कर्तरि

वर्तमान-भूत-भविष्य

१ मी करितु, करिता, करिती, करितेँ होईँ-एँ, होईन, इ. इ. इ. अस् प्रमाणे.

भूत

१ { मी करीत होतोँ
मी करिती होॅतीएँ
मी करित होतेँ }

२ { राजा होँता
राणी होँती
माकड होँतँ }

होता (लुङ्) भूतकालाचें प्रथमपुरुषाचें एकवचन आहे. राजा होता, राणी होती, ह्या वाक्यात होता, होती, हे भूतकाळ आहेत; वर्तमानकाळ नाहीं. होँता-ती-तँ हीं वर्तमान कृदन्तें हि आहेत. परंतु त्यांपासून वरील वाक्यांतील होता, होती, ही भिन्न आहेत. मूळ (लुङ्) होता=अभूत्. अनुकरणानें वर्तमान कृदन्ताप्रमाणे लिंगप्रत्यय मराठीन ह्या लुङ् च्या रूपाला लावले.

भूत व्ययी कृदन्ताचीं संयुक्त रूपें

कर्मणि

१ त्यानें केलें, केला, केली

२ त्यानें केलें आहे, केला आहे, केली आहे

३ त्यानें केलें असे, केला असे, केली असे

४ त्यानें केलें होते, केला होता, केली होती

भावे

१ मला जालें, जालें आहे, जालें असे, जालें होतें इ. इ.

लङ्च्या बरोबरीने वर्तमान मराठीत हीं रूपें प्रचलित आहेत. अथवा, खरें पहाता, लङ् पेक्षा ह्याचा च प्रयोग वर्तमान मराठींत फार होतो.

कर्तरि

६१ व्या कलमांत भूत व्ययी कर्तरि कृदन्ताची व्युत्पत्ति दिली आहे. येथें प्रकार देतों:—

(१)

१ मी केलाँ+उँ=केलों

२ आह्मीं केलॉ+हुं=केलों

३ तूं केलॉ+सि=केलॉसि

४ तुह्मी केलाँ+द=केलाँ

५ तो केला=केला

३ ते केले आथि=केलेति, आणिलेति.

(२)

मी केलाँ आहें, आह्मीं केले आहों, तुह्मीं केले आहा

(३)

मी केलाँ असे

(४)

मी केलाँ होतों, इ. इ. इ.

वर्तमान मराठींत (३) केलास. (६) केलेत. अशीं रूपें होतात.

संयुक्त कृदन्त विशेषणें

पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
हौँत सॉता	हॉत सॉती	हॉत सॉतँ
जाला सॉता	जाली सॉती	जालें सॉतें

वर्तमान मराटींत होतसाता एवढें एक च संयुक्त कृदन्त विशेषण राहिलें आहे.

६७ इतर सहाय धातू

(१) जाल

(जन्) जात=जाअ + ल=जाअल, जाइल, जाल (ला—ली—लें) हें रूप वर्तमान कृदन्तांना लागतें:—

तो बोलता जाला
ती बोलती जाली
ते बोलते जालें

(२) या=जा

जा ह्या धातूंचीं रूपें वर्तमान, भूत व भविष्य कृदन्तांना लागतात:—

तो हौँतु जाए
तो धरिला जाई
तो धरूॅ जाई
तो धरूनि जाई

(३) ई=ए

ए धातूचीं रूपें भविष्य कृदन्तांना लागतात:—

घेऊनि ये
घेऊॅ ये
घेवों नेए

(४)

बैस, दे, घे, राह, आवंड, पाह, र्ह, लाग, संक, शक, लाभ, लाह,

ऱ्हा, टाक, ठाक, घाल, ह्मण, वगैरे धातूंचीं रूपें भविष्य कृदन्तांत अक-रण व सकरण लागतात:—

हों दे, होऊं देइं, उरां नेंदी; करूनि घे; होउनि राहिला; करूं आवडे; शोचूं पाहसि, हो पांतसे, संडूं पांती; उतरों सरला; देवों लागे; करुं सके, देवों शकसि; कोपों लामे; पव्हों न ल्हांति; करूनि टाकिजे; करूं ह्मणे इ. इ. इ.

पाह हें रूप महाराष्ट्रींतून पांच धातूंपासून निष्पन्न होतें.

(दृश्) पश्=पह. (प्रयोजक) पाह; त्याचें कर्मणि पाहिजे

प्रकाश्= पआह=पाह

प्रार्थ्= पाह (अपभ्रंश)= पा

प्राप्= पाव, (कर्मणि) पाविजे=पाइजे=पाहिजे

प्राह्= पाह

पश् धातूत्पन्न कर्मणि पाहिजे देखिजे ह्या अर्थी योजतात. पश्= पह= पाह (प्रयोजक). तस्य रूपं अधुना पश्यसि=तेयाचे रूप आतां पाहे (१८ । ३९९)

प्रकाश् धातूत्पन्न पाह धातू येणेंप्रमाणें योजतात:—

सूर्यो पाहे=सूर्य प्रकाशे

दिवो पाहे=दिवस प्रकाशे

सूर्यें पाहिजे=सूर्येण प्रकाश्यते.

प्रार्थ् धातूत्पन्न पा येणेंप्रमाणें योजतात:—

देऊं पाए=देण्याम प्रार्थितो, इच्छितो

हों पांतसे=होण्यास इच्छितो.

मिया ते पाहिजे=मया तत्प्रार्थ्यते

प्राप् धातूत्पन्न पाहिजे येणेंप्रमाणें योजतात:-

मला ते पाहिजे=तन्मे प्राप्यते

प्राह् धातूत्पन्न पाह येणेंप्रमाणें योजतात:—

त्वं कर्तुं अर्हसि=तूं करुं पाहसि

त्वया कृतं अर्हते=तुवां केलें पाहिजे

हे पांची प्रकार ज्ञानेश्वरींत आढळतात.

(५) गम्

वर्तमान मराठींत ह्या धातूचीं भूतार्थी कृदन्तें वर्तमान, भूत व भविष्य कृदन्तांना लागतात.

(१) मी येऊन गेलों. (२) मीं येत गेलों. (३) मीं मारिला गेलों.

आहे, असे, असैन, ह्यांचे आणिक जोड दिले न जी खपतात.

हे सर्व सहाय्य धातू वर्तमान मराठींत प्रचलित आहेत.

६८ कांहीं धातूंचीं एकटोंदुकलीं रूपें

व्हल् (चलने) ह्या धातूचें कर्मणि भले हे एक च रूप ज्ञानेश्वरींत सांपडतें व तें तँ, तो, ती, तैसा, तैसें, तैसी ह्या सर्वनामाच्या रूपांशीं जोडलेलें आढळतें:—

भले ते, भले तैसा, इ. इ.

आवड् धातू भल् प्रमाणें च वागतो.

६९ अकरणरूप

धातूंच्या मागें न किंवा पुढें ना किंवा मागें पुढें नाहँ–हीं हे निषेधार्थक शब्द लागून अकरणरूपें होतात. नव हा शब्द मागें लागतो.

न लगे=लागे ना=नाहिं लागे, लागे नाहीं, नव लगे

न लगति=लागति ना=नाहिँ लागति, लागति नाहिँ, नव लागति.

नापि=नाभि=नाहि. अनुनासिक आगंतुक आहे.

नैव=नव.

नैव गंतव्यं=नव जावें

नोहोनि, नोको, नको, नॅघ, नॅदे, नुबुझे, नेणिजे, नाकळे, इ. इ. इ.

(महाराष्ट्री) नकुण (लोट्)-नकु=नको (नकुरु, मा कुरु)

जाऊँ नको–यांतु (वैदिक द्वितीया एकवचन) मा कुरु

तेंहि नको=तदपि मा कुरु

नको हें क्रियाविशेषण असतें तेव्हां तें नुकम् ह्या संस्कृत निपातापासून निघालें आहे, असें समजावें.

मूळ धातूचा किंवा त्याच्या रूपाचा आद्यस्वर नकार घेतो.

न+होउनि=नोहोनि. न + को=नोको

न+बुझे =नुबुझे. न + आकले=नाकले

हे सर्व प्रकार मराठींत कवितेंत व गद्यांत प्रचलित आहेत.

७० कांहीं मराठी धातू

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
हस्	हस	हस ए
कृ	कर	कर ई
जी	जअ	जी ए
जी	जिण	जिण ए
संचि	संचि	सॉच ए
सू	सव	सू ए
प्रसू	पसव	पसव ए
प्रस्नु	पण्हअ	पान्ह ए
आरु	आरव	आरव ए
नी	णे, णअ	ने ई
आनी	आण	आण ई
परिणी	परिण	पर्ण ई
उड्डी	उड्ड	उड ए
दा	दे	दे ई
भू	हो, हव	हो ई, हव ए
अनुभू	अनुभव	अनुभव ई
धृ	धर	धर ए ई
वृ	वर	वर ई, ए
सृ	सर	सर ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
हृ	हर	हर ए
तृ	तर	तर ए
जॄ	जर	जर ए
अवसृ	ओसर	ओसर ए
प्रसृ	पसर	पसर ए, ई
मृ	मर	मर ए
उत्तॄ	उत्तर	उतर ए
उत्कृ	उक्कर	उरक ए, ई
उत्कॄ	उक्किर	उकर ई
स्मृ	सर	सर, स्मर ए
विस्मृ	विसर	विसर ए
गै	गा	गा ए
निद्रा	निद्दा	नीद ए
जीव्	जिअ	जी ए
आरुह्	आरुह	आरोह ए
धू	धाव	धु ए
(जि) घ्रा	आइग्घ	चघल ए, ई
पा	पीअ	पी ए
स्था	ठा	ठा ए
उत्था	उट्ठ	उठ इ
दंश्	डस	डस ए
खाद्	खा	खाद, खा ए, ई
आलिंप्	अल्लिव	आलिव, आलव ए, ई
मुच्	मुंच	मोच ई
स्पृश्	फुस्, फास्	पुस ई, फाँस ए, ई
कृष्	करिस	करिष ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
वर्ष्	वरिस	वारिष ए
हर्ष	हरिस–ख	हरिष, हरिख ए
आत्रुट	आतुड	आतुड ए
त्रुटयति	तुट्ट, तोड	तुट ए, तोड ई
मील्	मेल, मिल्ल	मिल ए मेल ए
उन्मील	उम्मिल	उमल ए
स्फुट	फुट्ट	फुट ए
धा	धा	धा ए
जायते (जन्)	जाअ	जा ए
मा	माअ	मा ए
वा	वाअ	वा ए
निर्मा	णिम्मा	निम ए
निर्वा	णिव्वा	निव ए
प्रतिभा	पडिहाअ	पढिअ ए
प्रतिभास्	पडिहास	पडिहास ए
स्ना	ण्हा	न्हा ए
नृत्	णच्च	नाच ए
युध्	जुज्झ	जुझ ए
मन्	मण्ण	मण ए, म्हण ए
कुप	कुप्प	कोप ए
नश्	णस्स, णास	नश, नाश ए
रुष्	रुस	रुस ए
दुष्	दुस	दुष ए, दोष ए
पश्	पास	पाह ए
क्रुश	कोक्क	कोक ए
चल	चल्ल, चल	चल ए, चाल ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
परिचल	पअह्ल	पल ए
जेम्	जेम	जेव ए
रुच्	रुच्च	रुच ए
लग्	लग्ग	लग, लाग ए
वच्	——	वच ए
विश्रम्	वीसम	विसंव ए
गण्	गण्	गण ई
वेष्ट	वेढ	वेढ ई
प्रकाश्	पअआस	पाह ए
प्रार्थ्यते	पाह	पाहिजे (कर्मणी)
संख्या	संघ	सांघ ए
आविकर्ण	आइकण्ण	आइक ए
इ	ए	ए ई,(एइजे,कर्मणि)
उदि	उदे	उदे ई(उदैजे,कर्मणि)
स्वस्	सस	सास ए
उच्छ्वस्	ऊसस	उसस ए
संधा	संढ	सांड, संड ए, ई
भी	बिह	भी, बिह ए
चि	चिण	चिण ई
परिश्रु	परिसुण	परिस ए
प्राप्	पाव, पाअ	पाव ए, पा ए
व्याप	वाव	वाव ए
तक्ष्	तच्छ	टाँच ई
शक	सक	सक ए
स्तॄ	ठर	ठर ए
छिद्	छिंद	छिंद ए, छिद ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भंज्	भंज्	भांज ए
भुज्	भुंज	भुंज ए
युज्	जुञ्ज	जुग ए
प्रयुज	पउंज	पुंज ए
ज्ञा	जाण	जाण ए, ई
नज्ञा	णआण	नेण ए, ई
विक्री	विक्किण	विक ए, ई
ग्रंथ	गंठ	गांठ ई
ग्रह्	गेण्ह	घे ई
भण्	भण	ह्मण ए
चमत्कृ	———	चमकव (प्रयो.)ई

महाराष्ट्रींतून मराठींत धातू कसे उतरले ते वरील यादीवरून स्पष्ट आहे. आतां ज्ञानेश्वरीच्या आठव्या अध्यायांतील मराठी धातू कोणत्या संस्कृत धातूंपासून निघाले, त्याची याद पहिल्या ओवीपासून शेवटल्या ओवीपर्यंत देतों:—

ह्मणितलें (भण्)	होये (भू)
अवधारिलें (अवधारि)	ओसणतां (अवसद्)
पूसिलें (प्रच्छ्)	वचे (वच्)
निरोपिजो (निरूपि)	आलें (आगम्)
सांघां (संख्या)	आहे (अस्)
परियसें (परिश्रु)	ओलगति (अवलग्)
बोलां (वल्ह्)	ओगरूनि (अवगृ)
भरे (भृ)	निगे (निर्गा)
जाणिजसि (ज्ञा)	लागे (लग्)
देखां (दृश्)	दे (दा)
पवडला (प्रवृत्)	आइका (आविकर्ण्)

जाला (जन्)
कोंदलें (कुन्द्)
पावें (प्राप्)
गाळूनि (गल्)
घेतलें (गृह्)
हालवलें (हल्)
निमणें (निमा)
उठीति (उत्था)
फूटे (स्फुट्)
मोडौनि (मुडि खंडने)
पाहिजे (प्रकाश)
प्रसवति (प्रसू)
वाढे (वृध्)
सांचला (संचि)
रचे (रच्)
पातां (पश्)
दीसति (दृश्)
करु (कृ)
नैये (इ)
विये (वी)
निफजवी (निष्पादि)
आणीति (आनी)
मिळौनियां (मील्)
अधिकरूनि (अधिकृ)
भ्रंशे (भ्रंश्)
भोगिजे (भुज)

उपार्जलें (उपार्ज्)
सीणें (शॄ)
आलविजे (आलिंप्)
उपशमी (उपशम्)
मैलें (मा)
झांकलें (झप् संवरणें)
मानवें (मन्)
फीटे (स्फिट्)
तूटे (त्रुट्)
आटे (अट् गतौ)
टेविली (स्थापि)
भेदली (भिद्)
गमेली (गम्)
नेले (नी)
सांधिलें (संधा)
धरुनि (धृ)
दाविजतसे (दृश्)
शोधूनि (शुध्)
पूजिजति (पूज्)
तोषविजे (तुष्)
अर्पे (अर्प्)
उरे (उर्वर)
पातलें (प्राप्त)
परिह्सतु (परिश्रु)
धाइजे (धी)
स्मातसे (समा)

संवरूनि (संवृ)
जळों (ज्वल्)
पडिलीं (पत्)
धूतली (धू)
रूलै (रुढ महाराष्ट्री)
उतली (व्ये)
बुडाला (बुड्ड महाराष्ट्री=बुन्द् निशामने)
सांडिलें (संधा)
उबातेन (उष्माय्)
विसकुसे (विकुस्)
मेकलीति (मेख नाम धातू)
आदललेया (आदल्)
पलतां (परिचल्)
चूकवावेया (चुक्क महाराष्ट्री)
ठाके (स्था)
भले (व्हल्)
जागतां (जागृ)
भीजे (भिद्)
जीतेन (जीव्)
आठवे (आस्तु)
स्मरावें (स्मृ)
भावावें (भाव्)
घालावें (ग्रह्)
वर्तेतु (वृत्)
अभ्यासूनि (अभ्यास्)

कोप (कुप्)
टाकी (टक्)
लावि (लू)
मीनले (मिल्)
चले (चल्)
नीमणे (निमा)
जिए (जीव्)
भिए (भी)
चरे (चर्)
सिरे (श्रि)
थिरावले (स्थिराय)
बैसौनि (उपविश्)
सूनि (सू)
संभ्रमे (सभ्रम्)
आकललेनि (आकल्)
मांडतु (मंड्)
फुडें (स्फुट्)
उमाणले (उन्मा)
उलडुनि (उलंड्)
बुझुकलले (बुध (बुज्झ)+कल्)
घडे (घट्)
कलासति (खिल नाम धातू)
कोडलें (कुड् वैकल्ये)
राहलेयां (रह्)
विलसे (विलस्)

सरे (सृ)
पूरे (पॄ)
त्यजी (त्यज्)
उघडलेयां (उद्घट्)
निरुंधी (निरुध्)
सेविला (सेव्)
वाउनि (वह्)
भेटणें (भिड्)
एकावटणें (एक नामधातू)
लिगटले (लग् नामधातू)
उपासिति (उपास्)
वाखाणावा (व्याख्या)
साहावे (सह्)
उपाइली (उत्पद्)
झाडूनि (झट्)
निवडूनि (निवट्)
अव्हेरुनु (अवधीर्)
आवडे (आवृत्)
वाढतें (वृध्)
दुभतें (दुह्)
उसिटा (उच्छिप्)
सांसिनलें (संसद्)
ओललें (आवल्)
दूखे (दुःख्)
चेइलेया (चित्)
सिंपती (स्पृश्)
लोटती (लुट्)

जिराति (जॄ)
सूचत (सूच)
नश (नश)
पूसे (स्पृश्)
संपडे (संपत्)
विसचे (विसंचि)
उपजे (उत्पद्)
टके (टक्)
पौढलेयां (प्रहुड प्रावरणें)
गिवासित (गवेष्)
अचिंत (चित्)
वरिपडिला (उपरिपत्)
भ्रमुनि (भ्रम्)
अनुभवलेया (अनुभू)
आते (अत् बधने)
विझोनि (विध्मै)
उदित (उद्यम्)
थरे (स्तॄ)
सांभालावें (संभाल)
लाहोनि (लभ)
गवली (गवेष्)
दाटे (दट्)
टाकी (टक्)
वोडवति (अवकर्ष्)
वहुडे (प्रहुड्)
वसता (वस)
ओलखावे (अवलक्ष्)

रिगत (निर्गा)	डावली (द्रावीयस=डावीया= डावा नामधातू)
शके (शक्)	
पारिखावे (परीक्ष्)	पीकलें (पच्)
जूंतलेयाँ (युज्)	जोडलें (युज्)
प्रतिभासे (प्रतिभास्)	वीटे (विट्)
आप्लवे (आप्लु)	आंवगणें (वग् गतौ)
पेलुनि (प्रेर्)	अनुमानिति (अनुमन्)
गाजति (गज्)	आरूढति (आरुह्)

वरील दोन्ही यादींवरून दिसतें कीं ज्ञानेश्वरींतील बहुतेक सर्व धातू संस्कृतांतून साक्षात् किंवा महाराष्ट्रीद्वारा आले आहेत. अठरा हि अध्यायांत हा च प्रकार आहे.

अष्टमान्हिक समाप्त

नवमान्हिक

७१ तद्धितप्रक्रिया

संस्कृतांतील सर्व तद्धित प्रत्यय स्वता किंवा महाराष्ट्रीद्वारा अथवा अपभ्रंशद्वारा प्रतिनिधिरूपानें ज्ञानेश्वरींत येतात. त्यांचा सामग्र्यानें विचार आदेशप्रक्रियेंत करणार आहे. येथें पांच चार प्रत्ययांचा च तेवढा निर्देश करतों.

(त्यप्) त्य=च्च=च

हा प्रत्यय संस्कृतांत अमा, इह, क्व, तसिल्–प्रत्ययान्त व त्रल्प्रत्ययान्त अव्ययांपुढें होतो. तसिल्प्रत्ययान्त व त्रल्प्रत्ययान्त अव्ययें पंचम्यर्थी व सप्तम्यर्थी आहेत, तेव्हां मराठींत, शब्दांच्या पंचमीला व सप्तमीला हा प्रत्यय लागून, शिवाय अनुकरणानें प्रथमेला व षष्ठीला लागतो.

संस्कृत	मराठी
इहत्य	ईंच
तत्रत्य	तेथच्च
अत्रत्य	एथच्च

ततस्त्य		तेथूनच
यतस्त्य		जेथूनच
यत्रत्य		जेथच
कुत्रत्य		कोठच
नित्य	निच्च	नीच इ. इ. इ.

मराठींत प्रथमा, पंचमी, षष्ठी व सप्तमी ह्यांच्या रूपानें हा प्रत्यय येणेंप्रमाणें लागतोः—

प्रथमाः—घर—घरच, गांवच, रामच, नदीच, रमाच, सुंदरच

पंचमीः—घराहूनच, गांवाहूनच, नदीहूनच, सुंदराहूनच

षष्ठीः— घराच, गांवाच, रामाच, नदीच, रमेच, सुंदराच

सप्तमीः—घरिंच, रामिंच, नदींच, रमिंच, सुंदरिंच

नामांच्या व अर्थात् विशेषणांच्या प्रथमा, पचमी, षष्ठी व सप्तमी प्रमाणें च क्रियाविशेषणांच्या हि सप्तमीखेरीज विभक्ती ह्या त्य=च प्रत्ययामार्गे होतातः—

प्रथमा (कल्पित)	तेथच
पंचमी	तेथूनच
सप्तमी	तेथिंच.

हा त्यज च प्रत्यय सर्व नामांना लागतो. पैकीं वर्तमान व भूत व भविष्य व्ययी कृदन्तांना येणेंप्रमाणें लागतो.

व. कृ.	करता—करतेयाच (चा, ची, चें), करत्याच (व. म.)
	करती—करितियेच (चा, ची, चे), करतीच (व. म.)
	करतें—करतेयाच (चा, ची, चे), करत्याच (व. म.)
भू. कृ.	केल —केलेयाच (चा, ची, चे), केल्याच (व. म.)
	केली —केलियेच (चा, ची, चें), केलीच (व. म.)
	केलें —केलेयाच (चा, ची, चें), केल्याच (व. म.)
भ. कृ.	कराव—करावेयाच (चा, ची, चें) करावयाच (व. म.)
	कराषी—करावियेच (चा, ची, चे), करावियेच (व. म.)
	करावें —करावेयाच (चा, ची, चें), कराययाच (व. म.)

भ. कृ. करण –करणेयाचे (चा, ची, चें), करण्याच (व. म.)

ह्या चान्त नामांना व विशेषणांना सर्व विभक्तिप्रत्यय लागतात.

करतेयाचेन, करतेयाचेया; करतेयाचिया, करतेयाचिये

करतियेचेन, करतियेचेया; करतियेचिया, करतेयाचिये

इ. इ. इ.

त्व=त्तण=प्पण=पण

वैदिक त्वन=संस्कृत त्व=महाराष्ट्री त्तण=अपभ्रंश प्पण=मराठी पण

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
दलपतित्व	दलवइत्तण	दलवइप्पण	दलवैपण
सादृश्यं	सरिसत्तण	सरिसप्पण	सरिसेपण
कोमलत्व	कोँवलत्तण	कोवलप्पण	कोवलेपण
दासीत्व	दासित्तण	दासिप्पण	दासीपण
मदीयत्व	मज्झत्तण	मज्झप्पण	माझेपण

मराठींत पण प्रत्ययाच्या मागें कित्येक पुल्लिंगी शब्दांना एकारादेश विकल्पानें होतो व नपुंसकलिंगी शब्दांना प्राचुर्यानें होतो.

आत्मन् ह्या शब्दाचें भाववाचक आपणपें होतें.

आत्मन् + आत्मन् = आत्मात्मन् = (भाव.) आत्मात्म्य

संस्कृत त्म्य = महाराष्ट्री प्प्य; जसें माहात्म्यं = माहाप्पं (महाराष्ट्री)

तसें आत्मात्म्यं = आप्पणाप्प (महाराष्ट्री) = आपणापँ = आपणपें (मराठी)

वार्द्धक्य (वृद्धात्म्य) = वृद्धाप्पं (महाराष्ट्री)= वृद्धाप्य (मराठी)

पण ह्या प्रत्ययाला पुल्लिंगी आ प्रत्यय लागून पणा होतो:—

दलवैपणा, माझेपणा इ. इ.

पण हा प्रत्यय ज्ञानेश्वरींत तत्ता, भाव ह्या अर्थी नामाप्रमाणें योजिलेला आढळतो.

(तल्) ता = इं = पें

बहुचकैं, सदर्थैं, चक्रवर्त्तैं, निश्चितें, चावटें, एकबंकैं, ग्राहकैं, वगैरे भाववाचक नामें ज्ञानेश्वरींत सांपडतात.

ग्राहकता=ग्राहकई (आ च्या बद्दल मराठींत स्त्रीलिंगी ई प्रत्यय नियत आहे) = ग्राहकै = गि-हाइकी

संस्कृतांत (तल्) ता प्रत्यय भाव, धर्म किंवा समुदाय दाखवितो.

चक्रवर्त्ते, चक्रवर्त्ती ह्मणजे चक्रवर्त्तिपण, चक्रवार्त्तता.

गुरुता = गरुवती ह्या भाववाचक शब्दांत ता बद्दल ईकारान्त ती ज्ञानेश्वरींत आहे. ह्या ती ची ई मराठींत झाली.

ग्राहकता = ग्राहकती = ग्राहकई = ग्राहकै= गि-हाइकी.

पीनता ह्या शब्दाचें पीणआ असें महाराष्ट्रींत रूप होतें: परंतु त्याच स्वीकार मराठीनें केलेला दिसत नाही.

गरिवँ, लघिवँ, हावँ, मैत्र, वैराग, धीरु, वीरु, साहाज, कौंवलिक वगैरे भाववाचक शब्दांचा विचार आदेशप्रक्रियेंत येईल.

स्वार्थे ल

मतुबर्थक (लच्) ल प्रत्यय (फेन=फेनल) संस्कृतांत आहे. तो महाराष्ट्रींत व मराठींत स्वार्थक झाला आहे. स्वार्थक ह्मणजे मूळ अर्थांत फेर न करणारा. जसें:—

(संस्कृत) अंध=(महाराष्ट्री)अधल=(मराठी)अधल (ला—ली—ले)

,, एक=(अपभ्रंश)एकल= ,, एकल (ला—ली—ले).

ह्या ल प्रत्ययाची व्याप्ति मराठींत इतकी विलक्षण आहे कीं महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्या पासून भिन्नत्वेंकरून ओळखण्यास मराठीची ही एक च एक नियत खूण आहे. हा प्रत्यय मराठींत व ज्ञानेश्वरींत (१) क्रियापदें, (२) कृदन्तें, (३) नामें, (४) सर्वनामें, (५) विशेषणें, (६) क्रियाविशेषणे व (७) निपात, ह्या साऱ्यांना लागतो. ह्मणजे मराठीतील शब्दोदधीच्या सर्व शाखा ह्या प्रत्ययानें व्यापिल्या आहेत. संस्कृतांत व महाराष्ट्रींत हा प्रत्यय नामांना व विशेषणांना तेवढा लागे. मराठीनें संस्कृतापासून व महाराष्ट्रीपासून हा धर्म घेऊन, शिवाय इतर अवशिष्ट शब्दवर्गांना हा धर्म लावण्याची लकब ज्ञानेश्वराच्या पूर्वी तीनशें वर्षांपासून नवीन स्वतः निर्माण केली आहे.

(१) क्रियापदांना ल प्रत्यय

भविष्यति लृट् च्या व लृङ् च्या सर्व रूपांना ल प्रत्यय कसा लागतो तें ५२ व्या कलमांत दाखविलें आहे.

(२) कृदन्तांना ल प्रत्यय

कर्मणि क्त व कर्त्तरि क्तवतु ह्या दोन्हीं कृदन्तांना ल प्रत्यय कसा लागतो तें ६० व ६१ ह्या दोन कलमांत दाखविलें आहे हा ल प्रत्यय शक ९०५ तील चामुंडरायाच्या शिलालेखात ह्मणजे शक १०१० पासून शक १०९४ पर्यंत असलेल्या हेमचंद्राच्या पूर्वी विद्यमान होता. हेमचंद्र ज्या अपभ्रंशाचें (प्राकृताचा तर उल्लेख करावयाला च नको) व्याकरण देतों तो अपभ्रंश निदान महाराष्ट्रांत तरी त्याच्या काली विद्यमान नव्हता, हें सिद्ध करण्यास एवढी एक च बाब पुरे आहे. कृदन्तांना ल प्रत्यय लागल्याचें हेमचंद्र एक हि सूत्र देत नाहीं. बाकी त्याच्या पूर्वीपासून तो मराठींत होता, हें शक ९०५ तील शिलालेखावरून स्पष्ट आहे.

(३) नामांना ल प्रत्यय

विष्णु=विठ्ठु=विठ्ठुल=विठ्ठल काकु=काउ=काउला
कृष्ण=कन्ह=कान्हुल राजा=राउ=राउल
गोविंद=गोंदु=गोंदुल पादुका=पाउ=पाउल
दादु=दादुला छाया=साअ=सावली
बाबु=बाबुल

(४) विशेपणांना ल प्रत्यय

चांग=चांगल (ला–ली–लें)
पीत=पीअ=पिवल ,, ,, ,,
श्याम=सांव=सांवल ,, ,, ,,
इ. इ. इ.

(५) क्रियाविशेपणांना ल प्रत्यय

जेव्ह + ल=जेव्हल=जेव्हॅलि (सप्तमी)
तेव्ह+ल=तेव्हल=तेव्हॅलि ,,
केव्ह+ल=केव्हल=केव्हॅलि ,,
एव्ह + ल=एव्हल=एव्हॅलि ,,

(६) सर्वनामांना ल प्रत्यय

इव+ल=इवल, तिवल, जिवल, किवल.

(७) निपात

अम् (थोडेंसें) +ल=अमळ (अमळ इकडे ये)

द्राक्+ड्डाक=टाक+ल=टाकलँ (घाईनें)

सद्रागागतः = तो टांकलं आला.

अत्र=ल=एथल

तत्र=ल=तेथल

मतुबर्थक (इलच्) इल प्रत्यय

संस्कृत इल=महाराष्ट्री इल्ल=मराठी इल

संस्कृत	अर्धमागधी महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्रथम	पढमिल्ल	पहिल	पहिल (ला-ली-लें)
उपरि	उवरिल्ल	——	वरिल ,, ,, ,,
पुरस्	पुरिल्ल	——	पुढिल, पुढैल ,, ,,
पूर्व	——	——	पुर्विल ,, ,, ,,
दक्षिण	दक्खिणिल्ल	——	दाक्षिणिल ,, ,, ,,
बहिस्	बाहिरिल्ल	——	बाहिरिल ,, ,, ,,
आदि	आदिल्ल	——	आदिल
मध्य	मज्झिल्ल	——	माझिल

वरिल, पुढिल, बाहिरिल वगैरे ज्ञानेश्वरकालीन शब्द वर्तमान मराठींत वरल, पुढल, बाहेरल असे उच्चारतात. त्यामुळे वर्तमान मराठींत नुसता ल प्रत्यय लागलासें दिसतें. परंतु हा ल ज्ञानेश्वरकालीन इल प्रत्ययाचा अपभ्रंश आहे.

आल, आलु, वगैरे प्रत्ययांचा विचार आदेशप्रक्रियेंत होईल.

(मतुप्) मत्, वत्

हे प्रत्यय महाराष्ट्रींत व ज्ञानेश्वरींत वन्त व मन्त होतात व अकारान्त पुल्लिंगी व नपुंसकलिंगी शब्दाप्रमाणें व आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें चालतात.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भक्तिमत्	भक्तिवन्त	भक्तिवन्त किंवा मन्त
धनवत्	धनमन्त	धनवन्त
हनुमत्	हणुमन्त	हणमन्त
गुणवत्	गुणमन्त	गुणवन्त

(प्राकृत) इम=इवँ

घोटिवं, गाळीवं, भरिवं वगैरे तद्धितांचा विचार आदेशप्रक्रियेंत करणें प्रशस्त आहे.

(तसि) तः =ता–तॉं

अतः = आतॉं

उभयतः = उभयतॉं–ता

स्वभावतः = स्वभावता–तॉं

स्वतः = स्वता–तॉं

इल्ल = एल

वर्तमान मराठींत एल प्रत्यय निष्ठाप्रत्ययान्त भूतकृदन्तांना लागतो.

गेल + एल = गेलेल (ला–ली–लें)

मेल + एल = मेलेल इ. इ. इ.

ह्मणितल, ह्मणिअल, ह्मणियल, ह्मणाल, ह्मंतल, ह्मंटल, ह्या रूपांत संस्कृत, महाराष्ट्री, अपभ्रंश, ज्ञानेश्वरी मराठी, एकनाथी मराठी व वर्तमान मराठी ह्यांचें प्रतिबिंब दिसतें.

७२ कृत्प्रत्यय

आ–ई–इर

हे कृत्प्रत्यय धातूंना लागून मराठींत नामें होतातः—

लपी, थपी, सांडी, विखुरी, पाडी, तोडी, मोडी.

यावा, जावा, निगा, चावा, लाजिर, हसिर, नाच्चिर इ. इ. इ.

बाकीं जे अनेक कृत्प्रत्यय ज्ञानेश्वरींत आढळतात त्यांचा विचार आदेशप्रक्रियेंत करणें सोईचें आहे.

७३ निपातेतिहास

जे शब्द पदार्थवाची नव्हत ते निपात अथवा अव्यय. ते दोन प्रकारचे:– विकृत आणि अविकृत. ज्यांना विभक्तिकार्य होतें ते विकृत; होत नाहीं ते अविकृत. संस्कृतांतून जसेचे तसे जे आले ते तत्सम; अपभ्रंश होऊन आले ते तद्भव. कित्येक निपात क्रियेचीं विशेषणें असतात. कित्येक शब्दांचा किंवा वाक्यांचा अन्वय करतात. कित्येक उद्गारवाचक असतात; व कित्येक केवळ पादपूरक असतात. हे प्रकार अशास्त्रतेस्तव संस्कृत व्याकरणांत नाहींत. येथें लौकिकार्थानें दिले आहेत.

पादपूरक निपात

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	ज्ञानेश्वरी	वर्तमान मराठी
(१)	चित्	चिअ	——	च्चि, ची	च
(२)	अपि	भि	——	हि, हिँ, ही, हीँ	हि
(३)	त्वै	प्पइ	——	पैँ	पैं, पॅ
(४)	किं	—	——	काँ	कां
(५)	उ	—	उ	उ (घेऊनु)	
(६)	इ	—	इ	इ (घेउनि)	इ
(७)	–	इयां(मागधी)	——	इयां	इयां
(८)	किल	किर	——	किरु, कीरु, कीर, कीँ	की (आलों की) कीं
(९)	किन्नु	किणो	——	——	किनी, कनी
(१०)	हंन्त	—	——	हान	आन्, आणि, न्, नी

तो आन् तसा बोलेल?
ब्राह्मण नि दारू पीईल?
अशा प्रकारची व्यवस्था
आणि सरकारानें केली!

(११) तावत्	——	तवँ	तवँ, तो, तर (तअ बद्दल)
(१२) तर्हि	——	——	तर

उद्गारवाची

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
१	जय	——	——	जय
२	आर्य	अज्ज	——	जी
३	ॐ	——	——	ॐ
४	नमो	णमु	——	नमो
५	अंग	——	——	अगा, आगा, हांगा, गा
६	हंहो	——	——	हाँहो
७	हे	——	——	हे
८	अहो	——	——	अहो, आहो
९	रे	——	——	रे
१०	अरे	——	——	अरे, अरेरे
११	ए	——	——	ए
१२	अये	——	अइ	अयि (संभावनायां)
१३	रै	——	——	रया
१४	बत	——	——	बा, पाँ
१५	ओ	——	——	ओ, वो
१६	अवे	——	——	अवो
१७	धिक्	——	——	धिक्-ग्, धिगि (इ पादपूरक)
१८	हंहो जय	——	——	हाँ जी
१९	ओ किं	——	——	हो काँ
२०	वप्तर्	बप्पु	——	बापु
२१	वप्त्री	बप्पी	——	बाई

२२ हा धिग् हा धिक् च भागिनेय=हध्धी हध्धी च बाहिणेअ=हात् तिच्या बहिन!

२३	हा धिग् हा धिक् च	—	हद्धि	हात् तिच्या
२४	न्हीच्छ (लज्जायां)	—	—	इश्श्
२५	हालिक	—	—	हल्या
२६	गर्दभ	—	—	गाढवा
२७	—	—	धू	धूत्
२८	—	—	हुं	हुँ
२९	—	—	आम	यावँ,यँव(निमंत्रणे,आश्चर्ये.)
३०	—	—	तं	त (वाक्योपन्यासे)
३१	—	—	नु	न् (काम करतो न्)
३२	—	—	ऊ	ऊँः (गर्हायां)
३३	—	—	वले	व्हले, भले (निर्धारणे)
३४	—	—	मामि	माइ, मामि (आमंत्रणे)
३५	—	—	मणे	मणे, ह्मणे (विमर्शे)
३६	—	—	जेण तेण	जेत्ते, जेहेत्ते (लक्षणे)
३७	—	—	जणु	जणु (इवार्थे)
३८	अह	—	—	अहा
				फटा
				ओखटें
				आया

उभयान्वयी

कित्येक अन्वयी निपात शब्दाशब्दांचा अन्वय करितात; कित्येक शब्दांचा व क्रियापदांचा अन्वय करितात; कित्येक गौण व मुख्य वाक्यांचा अन्वय करितात आणि कित्येक स्वतंत्र वाक्यांचा अन्वय करितात.

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
१	इदानीं	इदाणिं (सौरसेनी इदं ची सप्तमी)	दाणिँ	दाणि—णिँ—णी—णीँ

२	—	—	इथि	इथेँ
३	—	—	जिथि	जिथेँ
४	—	—	तिथि	तिथेँ
५	—	—	कुथ्र	कुठेँ
६	—	—	एत्थ	एथि, एथ, एथेँ, येथेँ, येथ
७	—	—	तेत्थ	तेथि, तेथ, तेथेँ
८	—	—	जेत्थ	जेथ, जेथें, जेथि
९	—	—	कोथ्र	कोठेँ
१०	अत्र	अत्थ	—	अथे, हथे
११	तत्र	तत्थ	—	तत्थ, तथे
१२	यत्र	जत्थ	—	जत्थ, जथे
१३	*कत्र	कत्थ	—	कठे
१४	कुत्र	कुत्थ	—	कुथे
१५	अतः	अता	—	आतॉ
१६	एवमपि	—	एवॅइ-हिँ	एविँ, येविँ
१७	कथमपि	—	केवँइ	केविँ
१८	तथापि	—	तेवँइ	तेविँ
१९	यथापि	—	जेवँइ	जेविँ
२०	इतरथापि	—	एरवॅइ	एरविँ-एन्हविँ-यन्हविँ येन्हविँ
२१	यावत्	—	यावँ	जवँ, (जोँ)
२२	तावत्	—	तावँ	तवँ, (तोँ)
२३	इयत्	—	इवँ	*इवँ
२४	एतावत्	—	—	एवँ

२५ कियत्	—	—	*केवँ
२६ इयत् वारं	*एद्दहवा	—	एधवाँ
२७ कियत् वारं	*केद्दहवा	—	केधवाँ
२८ यावत् वारं	*जेद्दहवा	—	जेधवाँ
२९ तावत् वारं	*तेद्दहवा	—	तेधवाँ

३० एधवाँ = एहवाँ = एव्हाँ

३१ तेधवाँ = तेहवाँ = तेव्हाँ

३२ जेधवाँ = जेहवाँ = जेव्हाँ

३३ केधवाँ = केहवाँ = केव्हाँ

३४ एव्ह + ल = एव्हल = एव्हलिँ (सप्तमी)

३५ तेव्ह + ल = तेव्हल = तेव्हलिँ ,,

३६ जेव्ह + ल = जेव्हल = जेव्हलिँ ,,

३७ केव्ह + ल = केव्हल = केव्हलिँ ,,

३८ कैसें, कैसेनि, कैसाँ, काइसेनि, काइसाँ, काइसेँ (कासया, कास्या, काशा)

३९ जैसें, जैसेनि, जैसाँ

४० तैसें, तैसेनि, तैसाँ

४१ ऐसें, ऐसेनि, ऐसाँ

४२ जैँ (ज ची सप्तमी)

४३ तैँ (त ची सप्तमी)

४४ कैँ (क ची सप्तमी)

४५ नकैँ, नकाहिं (क ची सप्तमी)

४६ काहि-हिँ-ही-हीँ (काह ची सप्तमी)

४७ काइ-ई-य-यी-ये-ईं-इँ-ईँ

४८ काँ (कैँ=काइँ=काँय=काँअ=काँ)

४९ तेथौनि, तेथुनि, तेथौनियाँ, तेथूनियाँ, तेथुनु

५० जेथौनि इ. इ.

५१ कोठौनि इ. इ.

५२ येथौनि, एथौनि इ. इ. इ.

५३ (यर्हि) जर्‍हिँ, जर्‍हीँ, जर्‍हैँ (यर्हि अपि), जरि, जर

५४ (तर्हि) तर्‍हि, तर्‍हीँ, तर्‍हैँ (तर्‍हि अपि), तरि, तर

५५ (एतर्हि) एरि, एर्‍हीँ इ. इ.

५६ यर्‍हविँ तर्‍हि

५७ ना (न)

५८ ना तरि, नातार्‍हिँ

५९ ना यर्‍हाविँ तर्‍हिँ

६० जवँ जवँ—तवँ तवँ

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
६१	न, नह	—	—	न, ना
६२	नुकं	—	—	नको
६३	नाम	नावँ	—	नाँ (येतोस नाँ?)
६४	नह—नह	—	—	ना—ना
६५	नान्यथा	—	ण अण्णह	नाना (तसें च)
६६	अपि	भि	—	हि—ही—हिँ—हीँ—ईँ इँ
६७	किं(वा)	—	—	किँ, कीँ (अथवा) काँ (किंआ=क्याँ=कां)
६८	पुनः	—	पुणु	पुणु, पण
६९	यत्	ज्ज	ज्जु	जे, जेँ

७०	माङ् (निषेध)	—	—	मा,(मंग अशिष्ट) मग·(विधि) तो आला; मग, मी गेलों= तो आला; नाहीं, मी गेलों= तो आला; नंतर, मी गेलों.
७१	अनंतर	—	—	नतर, नंतरि
७२	अमू	—	—	अमळ(अम+ळ) (वर्तमान)
७३	सपदि	सअइँ	—	सइँ–सइँ
७४	मध्य	मज्झ	—	माझि–जि (सप्तमी)
७५	मध्यगृहे	मज्झअरम्मि	—	माझारि–रिँ
७६	उपरि	वरि	—	उपरि, वरि, वर, वरौनि, वरौनियाँ इ. इ.
७७	साहज्येन	—	—	साहाजेँ, साहाज
७८	नापि	—	—	नाहि–हिँ-हीँ-ही,नहि
७९	बहिस्	बाहिर	—	बाहिर, बाहिरी, बाहिरौनि, बाहिरिँ--रीँ
८०	अभ्यंतरा	भितरा	—	भितरा
८१	नाम एकं	—	—	नावँ एक, नावेक
८२	एक वेलं	—	—	एकोल, येकोल
८३	सपदि ह	—	—	सइँघ=सैँघ
८४	आदौ	—	—	आदिँ–धिँ–दी
८५	झट्	—	—	झडकारि, झाकारि
८६*	भणित्वा	—	—	ह्मणोनि, ह्मणुनि, ह्मणुनु इ.इ.
८७	परंतु	—	—	परतु, परि (सप्तमी)
८८	अद्यापि	अज्झुइँ	—	अझुइँ, अझुही, आझुइँ, आझुँ (अजून वर्तमान)
८९	नाकिर्	—	—	नकिरे, नाहीं किर, (अशिष्ट) नाहीं कीं (शिष्ट)

९०	सहसा	—	—	सहसा
९१	बलें	—	—	बलें
९२	दूरे	—	—	दूरिँ, दूरौनि-नियां
९३	पुरस्	पुढ	पुढ	पुढेँ, पुढाँ, पुढौनि, पुढाराँ, पुढौतें, पुडुतें, पुडुतीँ (सप्तमी)
९४	मार्ग	मग्ग	—	मागें, मागाँ, मागौनि, माघाराँ माघुती-माघौती-तें-ता (विशेषण)
९५	अन्त	—	—	आँतु, आँतौनि, आँतौत (विशेषण)
९६	कदापि	कइँभि	—	कधीं
९७	—	—	वहिल्ल	वहिलें-ला-ली
९८	सर्वदा	—	—	—
९९	सदा	—	—	—
१००	किं	—	कैँ	काय, काज
१०१	नैव	—	—	नव
१०२	सुधा (उगीच,- निष्फळ) सधा (वैदिक)		—	सुद्धां (तो सुद्धां आला = तो विनाकारण आला=तो देखील नको असतां उगीच आला)
१०३	समम्	—	—	सवँ, समँ
१०४	साम्येन	—	—	सवियाँ, सावियाँ
१०५	एकसर	—	एक्कसरिअँ	एकसरेँ
१०६	नियमेन	—	णेम	नेहमीँ
१०७	तत्काल	*तात्काल	तालाँ	तात्काल
१०८	कल्य	कल्ल	—	काल
१०९	अद्य	अज्जि	—	आजि, (आज)

११०	उदये	—	—	उदयाँ, (उद्या)
१११	परेद्यु	—	—	परवाँ
११२	तदितरेद्यु	—	—	तेरवाँ
११३	इतरेद्यु	—	—	एरवाँ
११४	पूर्वेद्यु	—	—	(पुरवाँ) परवाँ
११५	प्रभात	—	—	पहाट
११६	दिवा	दिअ	—	दिआ, दिहा
११७	द्विप्रहर	दुप्पहर	—	दुपार
११८	संध्या	—	—	सांझ-ज
११९	उषसि औषसे	—	—	औषीँ-षी-शी अवशीं-सीं
१२०	अर्वाक् , आरात्	—	—	अरौतें
१२१	प्राक्, परात्*	—	—	परौतें
१२२	सनात्	—	—	झनें, झणीँ
१२३	सांप्रतं,सांप्रत्यं	—	—	सांपेँ, सांपेचें
१२४	इतरवेलायां	—	—	एरवेळीं
१२५	अन्यत्	अण्णिअ	—	आणि
१२६	भ्राम्यत्	—	—	भमंत (ता, ती, तें)
१२७	मुखर	मोहर	—	मोहर, (मोऱ्ह)
१२८	संमुखर	—	—	सँमोहर, सामोर
१२९	खात	खाअ	—	खाल (खाअ+ल) खालों, खालौनि, इ. इ.
१३०	वारयित्वा	—	—	वारून-नि इ. इ.
१३१	वचित्वा	—	—	वांचूनि इ. इ.
१३२	लगित्वा	—	—	लगि, लागौनियाँ, इ. इ.
१३३	विना	—	—	विण, वीण, विना

१३४	प्रति	—	—	प्रति
१३५	अडित्वा	—	—	अडौनि इ. इ.
१३६	स्तव	तव	—	तव, स्तव
१३७	कारणेन	—	—	कारणेँ
१३८	कट	—	—	कड, कडेँ, कडाँ, कडौनि
१३९	पार्श्वे	—	—	पासि-सिँ, पासौनि, पासाव
१४०	कृते	—	—	करिताँ
१४१	सार्धं(सध्रीम् वैदिक)	सड्ढिम्	—	साठि (स्य अर्थे पासून हा शब्द आला नाहीं)
१४२	यम	—	—	जवल–लि (सप्तमी)
१४३	पर्यंत	—	—	वेऱ्हि, वेरि (सप्तमी)
१४४	भर	—	—	भर, भरि (सप्तमी)
१४५	हीन	—	—	हीन
१४६	क्षेम	खेवँ	—	खेउँ (देखत खेउँ)

वांचौनि हें अव्यय वाक्यांना हि जोडतें; जसें,

वारा आभाल चि फेडी ।
वांचौनि सूर्यातें न घडी ॥ १२२५ ॥

(अध्याय १८ वा)

तव हें शब्दयोगी अव्यय तवँ, तवं या क्रियाविशेषणाहून निराळें आहे. होर्न्ले साठि हें अव्यय (त) स्यार्थे पासून व्युत्पादितो. परंतु, तसा प्रकार नाहीं. कारण, तेया साठिं या स्थळीं तेया हें षष्ठीचें रूप असून शिवाय स्यार्थे ह्यांतील स्य हि षष्ठीचा प्रत्यय आहे. ह्मणजे षष्ठीच्या स्य ला आणिक एक स्य लागल्यासारखा होतो. तस्य = तस्स=तहो=तेया अशी परंपरा आहे.

रामस्य = रामस्स=रामह=रामा

रामा + स्यार्थे = स्सात्थे =साठिँ

असें होऊं लागेल.

सवत्र स्यार्थे पासून साठिं निघालें नाहीं.

सध्रीं हें वेदांत व सार्धं हें संस्कृतांत अव्यय आहे. त्यापासून साठिँ निघालें असें मानणें च उचित आहे.

अव्ययांची परंपरा आदेशप्रक्रियेंत येणार असल्यामुळें, महाराष्ट्रींतील व अपभ्रंशांतील रूपें येथें क्वचित् दिलीं आहेत.

अधिँ, पैकीं, वारि, वगैरे रूपें अध (अधस्), पैक (समुदाय), वार (घाव) वगैरे शब्दांच्या सप्तम्या असल्यामुळें येथे दिलीं नाहींत.

झणँ नकारार्थी असतें तेव्हां तें सनात् न या दोन अव्ययांपासून निघालेलें असतें.

सनात् (निरंतर)

न सनात् किंवा सनात् न (निरंतर नाहीं, निश्चयानें नाहीं).

झनें ह्या अव्ययाचे अर्थ ज्ञानेश्वरींत दोन च आहेत:—निश्चयानें आहे किंवा निश्चयानें नाहीं, ह्या अर्थी.

अधस् ह्या शब्दाचें महाराष्ट्रींत हेट्ठ असें रूप होतें. त्यावरून मराठी हॅट.

अपभ्रंशांत करेवि असें भूतार्थी अव्ययी कृदन्त आहे, त्यापासून करवि-विं हा निपात ज्ञानेश्वरींत झाला आहे. तेया करवि=त्याच्या करून. र चा ड होऊन त्याच्या कडून.

चतुर्थीचा ते-तॅ प्रत्यय वस्तुतः निपात आहे व तो अर्थे ह्या रूपापासून निघाला आहे. थ चा त मराठींत इतर स्थलीं हि झालेला आहे. उदाहरणार्थ,

करित+आथि=करिताथि=करिताति.

होतथा=होता.

चतुर्थीचा सि-सॅ प्रत्यय हि निपाताचा च शेष आहे. पासिँ=वासिँ=आसॅ-सि

मग *आर्श्व हा कल्पित शब्द हि कल्पावयाला नको.

वर्तमान मराठींतील चतुर्थीचा ला प्रत्यय लागौनि ह्या निपाताचा अवशेष धरल्यास, त्याचा हि निर्देश येथें करणें उचित आहे. हा ला प्रत्यय रामदास व शिवाजी ह्यांच्या नंतर मराठींत प्रचलित झाला. त्याच्यावर फारसी द्वितीयेचा व चतुर्थीचा प्रत्यय जो रा त्याचा अनुकरणात्मक संस्कार घडला, यांत संशय नाहीं.

७४ विशेषणविशेष्य

ज्ञानेश्वरींत बहुतेक सर्व विशेषणें विशेष्यनिघ्न आहेत. ह्मणजे विशेष्याचें जें लिंग, वचन व विभक्ति असेल तें च विशेषणाचें असते. अविकृत विशेषण क्वचित् आढळतें. तेथें तें विशेष्याशीं समस्त आहे, असें समजावें. अविकृत विशेषणें प्रायः तत्सम व क्वचित् तद्भव असतात. तरतमभावप्रत्यय ज्ञानेश्वरींत नाहींत. पंचमीनें व सप्तमीनें तारतम्य दाखविलें जातें. संस्कृत तरतमभाववाचक विशेषणें मराठींत तद्भावानें येऊन सामान्य विशेषणें झालीं आहेत. लघीयान्=लहान. नवतर=नवथर. पापिष्ठ=पापिट (ल). तारतम्याभावाचा गुण मराठीनें महाराष्ट्रीपासून घेतला आहे. संस्कृतांत हि तरतमप्रत्ययावाचून नुसत्या पंचमीने तरतमभाव दाखविल्याची उदाहरणें आहेत.

७५ संधि

महाराष्ट्रीप्रमाणें च मराठींत अजन्त शब्द नाहींत. तेव्हां हल्संधि मराठींत नाहींत. स्वतंत्र शब्दांतील आद्यन्त्य स्वरांचे संधि महाराष्ट्री प्रमाणें च मराठींत विकल्पानें होतात. ई (हि) ह्या अव्ययाचा मागील शब्दाच्या अन्त्य स्वराशीं क्वचित् संधि होतो.

भलतें+ईं=भलतैं

एयां कौरवां भलतैं जालें ॥ १८१ ॥ अध्याय २ रा ॥

समासांत अच्संधि विकल्पानें होतो.

(१) उदोअस्तूंचा किंवा उदयास्तांचा

(२) देहअहंतेचें किंवा देहाहंतेचें

(३) प्रियउपकारु किंवा प्रियोपकारु

(४) दीनउदो किंवा दिनोदय

(५) संसारअडवीं किंवा संसाराटवीं

(६) फलअभिलाखी किंवा फलाभिलाषी

ज्ञानेश्वरींत प्रातिपदिकाला किंवा पदाला विभक्तिप्रत्यय लागताना कोठें अच्संधि होतात व कोठें होत नाहीत, त्यासंबंधानें साद्यन्त विचार आदेशप्रक्रियेनंतर करणें योग्य होईल.

७६ समास

वैदिककालापासून आर्यांचें बोलणें दोन प्रकारचें असलेलें आढळतें; (१) विभक्तींनें विकृत शब्दांची योजना करून व (२) अविकृत शब्द जसेचे तसे च ठेऊन. पैकीं दुसऱ्या बोलण्याला सामासिक बोलणें ह्मणतात. ह्या भाषेंत एक अविकृत शब्द दुसऱ्या अविकृत शब्दाच्या पुढें किंवा मागें बोलून विभक्तींचा अध्याहार केलेला असतो. शेवटीं अस् किंवा नास् धातूचीं रूपें योजतात.

समस्त	व्यस्त
गृह द्वार प्रवेशः	= गृहस्य द्वारि प्रवेशः अस्ति
कृत गृह द्वार प्रवेशः अयं	= गृहस्य द्वारि प्रवेशः अनेन कृतःअस्ति

अर्वाचीन व नैय्यायिक संस्कृतांत ह्या समस्त भाषेचा प्रचार अति आढळतो.

व्यस्त बोलणें हि मूळचें समस्त च होतें.

गृह स्य द्वार् इ प्रवेश स् अन् एन कृ त स् अस् ति

अशा निरनिराळ्या शब्दांचा समास करून ही भाषा झाली आहे. तात्पर्य, मूळचें बोलणें समस्त ह्मणजे अविकृत शब्दांनीं च आर्य चालवीत, असें दिसतें. सशास्त्र विचार करणारे जे नैय्यायिक त्यांनीं हा मूळचा प्रकार स्वीकारिलेला दिसतो.

मराठींत हि संस्कृतांतल्या प्रमाणें अत्यल्प प्रमाणावर समस्त बोलणें आहे.

द्वंद्व=	तनुमनजीवें	हसतखेळत	=खादतमोदता
बहुव्रीही=	दोवाडसिंग गाई	बसताउठता	
तत्पुरुष=	तलहात	बोल बोल (बोलला)=वाचं वाचं	
कर्मधारय=	ज्ञानडोला		
अव्ययीभाव=हातलग			

इत्यादि बहुतेक सर्व प्रकारचे समास ज्ञानेश्वरींत आढळतात.

७७ उपसर्ग

तद्भव धातूंना उपसर्ग लावण्याची चाल ज्ञानेश्वरी मराठींत नाहीं. गतिसंज्ञक अव्ययें मराठी स्वतंत्रपणें धातूंना लावीत नाहीं. संस्कृत सगतिक धातू मराठींत तद्भावानें आले आहेत.

अनुभाविजे (अनु)
सांठणें (सं)
पडिभासणें (प्रति)
उडणें (उत्)
निगे (निर्)
ओलंबणें (अव) इ. इ.

प्रयोग

संस्कृतांतल्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरींत कर्तरि, कर्मणि व भावे असे तीन प्रयोग आहेत. त्यांचीं उदाहरणें नवव्या अध्यायांतील देतों. कारकप्रक्रिया मध्यकालीन भ्रष्ट संस्कृतांतील किंवा महाराष्ट्रीतील आहे असें समजावें.

(१) अवधान देइजे (कर्मणि विधिलिङ्) अवधानं दीयेत ।

(२) प्रतिज्ञोत्तर आइकॉ (कर्तरि सकर्मक लट्) प्रतिज्ञोत्तरं आविकर्णयत ।

(३) न बोलें (कर्तरि अकर्मक लट्) न वल्हामि ।

(४) मले सांसिनले (कर्तरि क्तवति कृदन्त) मालाः संसिद्धवन्तः ।

(५) माउली बालक रिझवी (णिचि कर्तरि) माता बालकं अर्जयति ।

(६) पढियो हो (कर्तरि लोट्) प्रेम भवतु ।

(७) (आह्मीं) सलगी करित आहों (कर्तरि लट् + वर्तमान सकर्मक कृदन्त) संभ्रमतां कुर्वन्तः स्मः ।

(८) सारस्वतें पढों सिकिजे (कर्मणि लट् + भविष्य कृदन्त) सारस्वतेन पठितुं शिक्ष्यते ।

(९) परिमलें काइ तुरुंबावें (कर्मणि तव्यति भविष्य कृदन्त) किं परिमलेन तर्पितव्यं ।

(१०) (मी) ह्मणो (कर्तरि लट् अपभ्रंश ॐ प्रत्यय) अह भणामि ।

(११) विचारिजो (भावे लोट्) विचार्यतां ।

(१२) बोलु स्वीकराल (कर्तरि लृट् सकर्मक) वचनं स्वीकरिष्यथ ।

(१३) तुह्मीं संतोषिजे (कर्तरि विधिलिङ) यूयं संतुष्येत ।

(१४) तुह्मीं घेतले आहा (कर्तरि क्तवति+लट्) यूयं गृहीतवन्तः स्थ ।

(१५) हें जाणावलें (णिचि क्त) इदं ज्ञापितं ।

(१६) (मी) बोलिलां (कर्तरि क्तवति उत्तमपुरुष एकवचन) अहं उक्तवान् ।

(१७) चांदणें पिकविजत आहे (कर्मणि णिचि वर्तमान कृदन्त+लट् (आह)) चंद्रिमा पाच्यमाणः अस्ति ।

(१८) पाणी थिजवावें न लगे (णिचि तव्यति+लट्) पानीयं अवोत्स्तारयितव्यं न लगति ।

(१९) (मी) लाजिलों (कर्तरि क्तवति + अपभ्रंश ॐ लट्) अह लज्जितवान् ।

(२०) शब्दब्रह्म निंदिजे (कर्तरि विधिलिङ्) ब्रह्म निंद्रेत् ।

(२१) शब्दु मावललेयां (मावलला ह्या आकारान्त शब्दाची सप्तमी) शब्दे मापिते ।

(२२) (मियां) पढियंतेयां होआवें (कर्मणि तव्यति. पढियंत+ वत् पढियंतेयां) मया प्रियवत् भवितव्यं ।

(२३) अर्थु वाट पाहे (पश्-पह् सकर्मक कर्तरि लट् अनिट्)अर्थो मार्गं पश्यति ।

(२४) अभिप्राऊ अभिप्रायातें विये (सकर्मक कर्तरि लट्. अभि- प्रायार्थे = अभिप्रायातें) अभिप्रायः अभिप्रायं प्रतिवेंति ।

(२५) आमुतें गोडां करावें (कर्मणि तव्यति. गोड+वत् गोडां) युष्माभिः अस्मान्प्रति गुडवत् कर्तव्यं ।

(२६) बीज तुज सांघिजैल (कर्मणि लृङ्) बीजं ते संख्यापिष्यते ।

(२७) कापडाची होंति काय पेटी (कर्तरि लुङ्) पेटिका अभूत् ।

(२८) आर्डि दीसति (कर्मणि लट्) दर्यः दृश्यन्ते ।
भूतें गमति ,, भूतानि अधिगम्यन्ते

(२९) भूतजात मातें भावी (णिचि लट. मातें चतुर्थीचा अर्थ कर्म) भूतजातं मां भावयति ।

(३०) उपपत्ती तुज सांघितलिया (कर्मणि सकर्मक) मया उप- पत्तयः ते संख्यापिताः ।

(३१) कोंभ निगताति (कर्तरि अकर्मक + कृदन्त) नवपल्लवाः निर्यतः संति ।

(३२) दूधातें विख ह्मणति (कर्तरि सकर्मक लट्) दुग्धं विषं मन्यन्ते ।

(३३) मातें मानुष मानीति (,, ,, ,,) मां मानुषं मानयंति ।

(३४) यया अभिप्राया विसरसि (कर्तरि लट्) इमं अभिप्रायं विस्मरसि ।

(३५) स्थूलदृष्टी देखिजे मातें (भावे लट्) मां प्रति स्थूल- दृष्टया दृश्यते ।

(३६) अमृतें अमरां न्हविजे (भावे लट्) अमृतेन अमरवत् न भूयते ।

(३७) सिंहें कुहां घातलें (भावे भूत कृदन्त) सिंहेन कूपे हतं ।

(३८) साउली न पांतां (भावे भविष्य कृदन्त) छायां न दृष्ट्वा ।

(३९) कोण्हींयेकु कांजी पिआला (कर्त्तारि क्तवत्) कोपि कांजिकां पीतवान् अस्ति ।

(४०) घेपे ना दीजे (भावे लट्) गृह्यते न दीयते ।

(४१) इयें वायाणीं असतु (कर्तारि लोट् अकर्मक) इमानि व्यर्थाणि संतु ।

(४२) आपुलें उत्तमत्व नाठवे (भावे लट्) आत्मीयं उत्तमत्वं न आस्तूयते ।

(४३) काइ पुरे ह्मणवे (भावे लट्) अलं इति कथं भण्यते ।

(४४) ऐसें एकत्वे मानवे विश्व तेया (भावे लट्) तस्मै विश्वं मान्यते ।

(४५) कोणें कैं [illegible]सिलां नों[illegible] (क्तवति कर्तरि+अ ह कर्तरि) केन कदा अहं उपासितवान् नास्मि ।

(४६) आकाशें वसावें, वायू नसावें, पावके दाहावें, जलें वर्षावें= आकाशेन वस्तव्यं, वायुना नास्तव्यं, पावकेन दग्धव्यं, जलेन वर्षितव्यं.

(४७) जे आपण चि होत (कर्तरि लङ्) ये स्वयं अभवन् ।

(४८) मातें चि जेणें पाविजे (भावे लट्) मां प्रति येन प्राप्यते तत्पुण्यं ।

(४९) मी न पविजे (कर्मणि लट्) अहं न प्राप्ये ।

(५०) जें आथिलेपण मिरवी (णिचि लट्) यत् संपन्नतां मंडयति ।

(५१) जेणें पेटी निक्षेपिली (कर्मणि क्त) येन पेटिका निक्षिप्ता ।

(५२) तेणें मातें स्मरिले (भावे क्त) तेन मामुद्दिश्य स्मृतं ।

(५३) जे जन्मले (कर्मणि क्त) ये जन्म प्राप्तवंतः ।

(५४) जिहिं मी ओलावा केला (कर्मणि क्त) यै रहं आश्रयः (आर्द्रस्थानं) कृतः ।

(५५) कोण कोणा पाहांतसे जाणवे ना (भावे लट्)कः कं पश्यति न ज्ञायते ।

(५६) परि तेया हि हें क्षेत्र नेणवे चि (भावे लट्) परं तस्यापि एतत् क्षेत्रं न ज्ञायते । १३ । ६९

वर्तमान मराठी

	ज्ञानेश्वरी मराठी	वर्तमान मराठी
(सकर्मक कर्तरि)	रामु गाये मारितु	रामा गाय मारितो
(अकर्मक कर्तरि)	रामु गाईतें मारितु	रामा गाईस मारितो
(कर्मणि)	रामें गाये मारिली	रामानें गाय मारिली
(भावे)	रामें गाईतें मारिलें	रामानें गाईस मारिलें

पंतोजी मुलास मारितो व पंतोजी मूल मारितो ह्या दोन वाक्यांत अर्थभेद आहे. पहिल्यांत मारितो ह्मणजे जीव घेतो आणि दुसऱ्यांत मारितो ह्मणजे छड्या, काठ्या, बुक्के, चपराका मारितो. रामा गाय मारितो ह्मणजे ठार करितो आणि रामा गाईस मारितो ह्मणजे काठी, तरवार, इत्यादींनीं प्रहार करितो. पहिलें क्रियापद सकर्मक आहे व दुसरें अकर्मक आहे. रामानें गाईस मारिली, हें वाक्य ऐतिहासिक दृष्ट्या अशुद्ध आहे. श्रेष्ठ ग्रंथकारांच्या प्रचारांत आल्यास शुद्ध मानून कसा तरी निर्वाह करावा लागेल. मराठींत भावे क्रियापद चतुर्थीप्रत्ययान्त नामाच्या लिंगाप्रमाणें चालतें, असा नियम करावा लागेल.हा सर्व घोंटाळा दादोबानें केला आहे. त्याने स,ला,तें हे चतुर्थीचे प्रत्यय द्वितीयेचे कल्पिले. तसे कल्पिण्यास ऐतिहासिक आधार कांहीं एक नाहीं.

संस्कृत

मह्यं, मे पानीयं रोचते

ज्ञानेश्वरी

मज, मातें पाणीं रुचे

वर्तमान मराठी

मातें, मला पाणीं रुचतें

येथें मातें, मला ह्या चतुर्थ्या आहेत. सि व तें हे चतुर्थीचे प्रत्यय ज्ञानेश्वरकालीं होते. त्यांचा अर्थ कधीं कर्म असे, कधीं संप्रसारण असे. वर्तमान मराठींत हि तो च प्रकार आहे. स, ला, तें हे द्वितीयेचे प्रत्यय मानणें अनैतिहासिक आहे. दादोबानें आपलें व्याकरण इंग्रजी व्याकरणावरून रचिलें आहे. संस्कृत, महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्या व्याकरणावरून च मराठी व्याकरण रचिलें पाहिजे. इंग्रजी डेली प्रेयर् मधील प्रयोग संध्येंतील न्यासांना लावण्याउारखें च दादोबाचें कृत्य होतें. पाणिनी सारखा सूर्य सोडून, इंग्रजी कंदील घेतल्यामुळें दादोबा जागोजागीं उपहसनीय झाला आहे.

होणें नाहीं (भवनीयं नास्ति) व होआवें नाहीं (भवितव्यं नास्ति) असे प्रयोग ज्ञानेश्वरींत येतात. येथें होणें व होआवें हीं भविष्य कृदन्त नामें आहेत. हीं एँकारान्त नपुंसक शब्दांप्रमाणें चालतात. होणेया, होआवेया इ.इ.इ.

नवमान्हिक समाप्त

येणेंप्रमाणें (१) वर्णेतिहास, (२) शब्दविभक्तिप्रत्ययेतिहास, (३) क्रियाविभक्तिप्रत्ययेतिहास व (४) निपातेतिहास, असे चार भाग येथपर्यंत संपले. त्यांत ज्ञानेश्वरी मराठी भाषेचा सांगाडा ज्या शिरांनीं व स्नायूंनीं व धमन्यांनीं व मांसपेशींनीं ताणून धरिला व आच्छादिला आहे, त्यांचा मागमूस व पूर्वस्वरूप अपभ्रंशांत, महाराष्ट्रींत व संस्कृतांत कसें होतें तें दाखविलें आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं ज्ञानेश्वरी मराठीपर्यंत सर्व बाबींची परंपरा अव्याहत लागली आहे. कित्येक वैदिक बाबी संस्कृतांत गळाल्या; कित्येक संस्कृत बाबी महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नाहींश्या झाल्या व कित्येक महाराष्ट्री बाबी ज्ञानेश्वरी मराठींत लुप्त झाल्या. परंतु कोणत्या बाबी कोठें लुप्त झाल्या, हें आतां नक्की कळलें. शंकेला जागा राहिली नाहीं. वर्ण, शब्द, धातू व निपात ह्यांतली अशी एक हि प्रधान बाब राहिली नाहीं कीं जिचें मूळ दाखविलें गेलें नाहीं. तसें च, हेमचंद्र ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण देतो, त्याहून निराळ्या अपभ्रंशापासून मराठी निघाली, असें ह्मणण्याकडे प्रवृत्ति होते. इतकें च नव्हे, तर मराठी ज्या अपभ्रंशापासून निघाली तो अपभ्रंश महाराष्ट्रीहून फारसा भिन्न नसावा, असें हि ह्मणणें प्रशस्त वाटतें. गोडबोले, होर्न्ले, बीम्स वगैरे वैय्याकरणांनीं ज्या शेकडों बाबींची परंपरा दाखविली नव्हती किंवा चुकीची दाखविली होती, ती येथें पायाशुद्ध दाखविली आहे,

७८ कलमापर्यंत संस्कृत, महाराष्ट्री, अपभ्रंश व मराठी रूपें जीं दिलीं त्यांवरून आदेशप्रक्रिया सिद्ध व्हावयाची आहे. परंतु, प्रातिपदिक व धातू महाराष्ट्रींतून व अपभ्रंशांतून कोणत्या रूपानें आले, तें अद्याप विवेचिलें नाहीं. सबब आदेशप्रक्रिया येथें इतक्यांत देतां येत नाहीं. ज्ञानेश्वरींतील एकोनएक शब्द व धातू अपभ्रंशांतून किंवा महाराष्ट्रींतून किंवा संस्कृतांतून कसे आले ते दाखविल्यावर, मग आदेशप्रक्रियेचे सामान्य व विशेष नियम देणें सोईचें होईल. ह्या खटाटोपाला पांचचारशें अष्टपत्री पृष्ठें लागावीं, असा अदमास आहे. करतां, आदेशप्रकरणाचें विवेचन एखाद्या स्वतंत्र पुस्तकांत च करणें भाग आहे. होर्न्ले, बीम्स, भांडारकर, स्टेन कोनौ व ग्रीयरसन यांनीं आदेशप्रकरणावर जें कांहीं लिहिलें आहे त्याचा विचार तेथें केला जाईल.

